

Teologiska grundprinciper för arbetet i 2006 års kyrkohandboksgrupp

Innehållsförteckning

Innehållsförteckning	2
1 Inledning.....	3
1.1 Uppdraget	3
1.2 Gudstjänst i förändring	4
1.3 Kyrkohandbok i en ny tid.....	5
1.4 Behov och tendenser	6
2 Universellt och kontextuellt	7
2.1 Gudstjänstens ordo	7
2.2 Kyrkohandboken och gudstjänstens ordo	7
2.3 Inkulturation	8
2.4 Igenkännande	9
2.5 Ekumeniska perspektiv	10
2.6 Slutsatser för handboksarbetet	11
3 Behovet av en översyn av handboken	11
3.1 Gudstjänsten som möte och gemensam handling	11
3.2 Handbok för kyrka, församling och individ	12
3.3 Gudstjänst i börens atmosfär	13
3.4 Gudstjänstens musik.....	14
3.5 Förlåtelse på försoningens grund	18
3.6 Det predikade ordet	19
3.7 Nattvarden	20
3.8 Livets gudstjänster.....	22
3.9 Delaktighet och ansvar	23
3.9.1 Delaktighet	23
3.9.2 Gudstjänst med alla	24
3.9.3 Ledarskap	26
3.10 Terminologi.....	26
3.11 Slutsatser för handboksarbetet	27
4 Inkluderande språk	29
4.1 Språk och verklighet.....	29
4.2 Text och ord	30
4.3 Liturgisk text och bibelöversättning.....	32
4.4 Slutsatser för handboksarbetet	32
5. Inriktningen framöver	33

1 Inledning

1.1 Uppdraget

Kyrkostyrelsen antog den 19 april 2006 direktiv för fortsatt arbete med översyn av *Den svenska kyrkohandboken*. Översynen ska ta vara på erfarenheterna från förslaget till ny kyrkohandbok år 2000 (SKU 2000:1-3) och den remissomgång som följde på förslaget. Tre huvuduppgifter från detta arbete kvarstår enligt direktiven, nämligen

- en anpassning till *Bibel 2000*
- en kyrkorättslig och anvisningsmässig anpassning till kyrkoordningen
- en bearbetning av de liturgiska formuleringarna i syfte att finna ett mer inkluderande språkbruk

(Ur Kyrkostyrelsens direktiv 2006-04-19)

Till detta uppdrag fogade Kyrkostyrelsen uppdraget att, som ett huvudinslag i arbetets inledande fas, genomföra en övergripande reflektion över gudstjänstens och de fasta gudstjänstordningarnas roll i kyrkans liv. Reflektionsprocessen skulle avse frågor som:

- vad det är att fira gudstjänst som återspeglar Svenska kyrkans tro, bekännelse och lära i en tid präglad av lokal gestaltning och stor alternativrikedom
- vad det är att i den situationen fastställa en gemensam kyrkohandbok
- vad det är att säkerställa ett igenkännande från söndag till söndag i den lokala församlingen och geografiskt över landet från kyrka till kyrka

(Ur Kyrkostyrelsens direktiv 2006-04-19)

Detta dokument är resultatet av gruppens reflektion över dessa grundfrågor. Reflektionen har förts i en kontinuerlig dialog med stiftshandläggare för gudstjänst och musik, församlingsrepresentanter och Kyrkostyrelsens referensgrupp. Det har också under arbetets gång förelagts Kyrkostyrelsen för underhandssynpunkter.¹

Dokumentet utgår från de problem som kyrkostyrelsen formulerat i sina direktiv. Varje kapitel avslutas med de slutsatser som handboksgruppen drar för det fortsatta översynsarbetet med handboken.

Vad som i dokumentet sägs om gudstjänsten i dess olika aspekter gäller *församlingens gemensamma gudstjänst* (d.v.s. den gudstjänst som ansluter till *ordo*, se sid. 7), den gudstjänst som samlar människor över gränserna. En sådan gudstjänst äger normalt rum på söndagen, uppståndelsedagen, men kan också firas på vardagar. Resonemangen i dokumentet gäller även gudstjänster vid dop, confirmation, vigsel och begravning.

Begreppet *huvudgudstjänst* är komplicerat eftersom det också avser de juridiska aspekter som kyrkoordningen innehåller när det gäller gudstjänstens betydelse för församlingsbildning. Reflektion över detta ingår inte i kyrkohandboksgruppens uppdrag. Därför används inte detta begrepp i dokumentet om det inte är just denna specifika juridiska aspekt som avses.

Parallellt med den inledande reflektionsprocessen säger direktiven att en grundordning för mässan i Svenska kyrkan ska arbetas fram. Resultatet av gruppens arbete med denna grundordning redovisas i ett separat dokument betecknat *Mässans grundordning*. Grundordningen är framtagen mot bakgrund av slutsatserna i detta dokument.

¹ Förteckning, se bilaga 1.

1.2 Gudstjänst i förändring

Fyrtio år har passerat sedan arbetet inleddes med det som kom att bli 1986 års kyrkohandbok (HB 86). Konsekvenserna för gudstjänstlivet av de förändringar som skett i kyrka och samhälle under dessa decennier behandlas i en särskild rapport som tagits fram på kyrkohandboksgruppens uppdrag för att ge en bakgrund till översynsarbetet. Rapporten skrivs av docent Ninna Edgardh och har arbetstiteln *Gudstjänst i tiden*. Nedan tecknas mycket kort några slutsatser av rapporten.

Gudstjänstlivet har en fortsatt central plats i Svenska kyrkan, vilket markeras tydligt bland annat i den nya kyrkoordning som gäller från år 2000. Inledningstexten till sjuttonde kapitlet, med rubriken *Gudstjänstliv*, säger:

Gudstjänsten är kyrkolivets centrum, där församlingen möter Gud i Ordet och sakramenten. Kyrkans dag för huvudgudstjänster är söndagen, eftersom Jesus Kristus uppstod på söndagen, Herrens dag.

Gudstjänsten är hela församlingens gåva och uppgift. Alla i församlingen är kallade att delta i gudstjänsten och komma med sina erfarenheter och livsfrågor till det gemensamma mötet med Gud. Kyrkorådet och kyrkoherden har ett gemensamt ansvar för gudstjänstlivets utformning och utveckling. Prästen, kyrkomusikern, kyrkovärdarna och den gudstjänstfirande församlingen gestaltar tillsammans varje enskild gudstjänst.

I gudstjänsten får tron näring genom förkunnelsen av evangeliet, firandet av den heliga måltiden och gemenskapen i bön och lovsång. De som firar gudstjänst sänds ut för att i vardagen vittna om evangelium och göra kärlekens gärningar, till mission och diakoni.

Samtidigt som kyrkan gör denna markering kan gruppen konstatera att tendensen kvarstår att deltagandet av de kyrkotillhöriga i framför allt *församlingens gemensamma gudstjänster* är vikande. Åtskilliga församlingar brottas med det faktum att denna gudstjänst samlar mellan 5 och 20 deltagare.

Samtidigt finns andra och delvis motsägande tendenser. Med HB 86 och den försöksverksamhet som föregick dess antagande skedde en betydande ökning av utbudet av olika typer av gudstjänster. Musikgudstjänster är en form som visat sig kontinuerligt kunna samla en stadig krets av gudstjänstfirare. Den andel av befolkningen som låter döpa sina barn, som konfirmeras i tonåren, som gifter sig i kyrkan och som blir begravda enligt kyrkans ordning har minskat, men ligger fortfarande på en i jämförelse med många andra europeiska länder hög nivå. Deltagandet i denna typ av gudstjänster har under perioden snarare ökat än minskat. Framför allt gäller detta särskilda dopgudstjänster där antalet deltagare har nära nog fördubblats, från 870 000 under 1972 till 1 600 000 deltagare 2007. Likaså har antalet firade nattvardsgudstjänster ökat kraftigt, liksom antalet kommunioner.

Av detta skäl finner gruppen det riktigare att säga att gudstjänstlivet förändrats de senaste decennierna än att det befinner sig i kris på grund av ett allmänt lågt deltagande. Vad som är lågt och högt i fråga om deltagande är en relativ bedömning, som framför allt handlar om vilken förväntan som är utgångspunkt.

Gruppen kan vidare konstatera att de senaste decennierna präglats av ett intensivt förändringsarbete på gudstjänstens område, som bland annat resulterat i ett stort antal projekt och konferenser, böcker och inspirationsmaterial. Förändringsarbetet tog fart med tillsättandet av 1968 års kyrkohandbokskommitté, som mycket snart satte igång en legalt reglerad försöksverksamhet såväl med huvudgudstjänsten som med ordningar för dop, konfirmation, vigsel och begravning. Denna försöksverksamhet avslutades med antagandet av HB 86, som i sig integrerat stora delar av den anda som präglat försöksverksamheten.

HB 86 ger stort utrymme för lokal variation i gudstjänstlivet och har kommit att inspirera till fortsatt experimentverksamhet, inte minst i temagudstjänstens/temamässans form. En tydlig tendens till ökad målgruppsinriktning av gudstjänstfirandet märks som en

konsekvens av den nya friheten. Dessa tendenser har samverkat med en allt starkare betoning av individens valfrihet i många delar av samhället och så även i det kyrkliga livet. Ytterligare en samverkande tendens är samhällets ökade pluralisering, etniskt, kulturellt och religiöst. Från år 2000 befinner sig kyrkan därtill i ett nytt läge i förhållande till staten.

Gruppen tycker sig under det senaste decenniet kunna konstatera en viss mättnad i behovet av ytterligare målgruppsanpassning och experimentverksamhet. Gudstjänstförnyelsen har under 2000-talet i högre grad kommit att präglas av betoning på gudstjänstens förankring i en lokal församlingssamfund.

Ytterligare en viktig tendens som präglat de senaste decenniernas arbete med gudstjänsten är de ekumeniska landvinningarna. När HB 86 växte fram hade Andra vaticankonciliet gudstjänstförnyelse blivit mycket uppmärksammas världen över, så också av 1968 års svenska kyrkohandbokskommitté. Det satte spår i arbetet. Ytterligare en viktig inspiration hämtades från det s.k. BEM-dokumentet, som arbetades fram inom Kyrkornas världsråds Faith and Order-kommission och antogs 1982.

De nedan redovisade ekumeniska överläggningarna om inkulturation och om gudstjänstens *ordo* är ytterligare utflöden av de internationella ekumeniska processerna. Sedan 1992 ingår Svenska kyrkan också i den s.k. Borgå-gemenskapen, bestående bland annat av de lutherska kyrkorna i Skandinavien och Baltikum och de anglikanska kyrkorna i Storbritannien. Inom Sverige har Svenska kyrkan och Svenska Missionskyrkan en ekumenisk överenskommelse, som också har gudstjänstlivet i centrum. Ett liknande förhållande har Svenska kyrkan sedan 1993 med Metodistkyrkan i Sverige.

Samtidigt som Svenska kyrkans gudstjänst i många avseenden bevarat karaktären från den latinska mässan, som reformerades av Martin Luther och introducerades i Sverige genom bland annat Olaus Petri, finns kyrkan alltså med i ett omfattande samtida ekumeniskt nätverk som i olika avseenden påverkar gudstjänstlivet i Svenska kyrkan.

1.3 Kyrkohandbok i en ny tid

Kyrkostyrelsen listar i direktiven en lång rad aspekter som arbetsgruppen bör ha med i reflektionsprocessen. Hit hör grundläggande ställningstaganden som att gudstjänsten uttrycker Svenska kyrkans tro, bekännelse och lära och att gudstjänsten präglas av såväl ordets förkunnelse som nattvardens firande. Kyrkostyrelsen listar också ett antal spänningsförhållanden knutna till de förändringsprocesser som beskrivits ovan. Hit hör spänningen mellan tillhörigheten till en allmänkyrklig tradition och behovet av lokal gestaltning, mellan behovet av fasta formuleringar och alternativrikedom, mellan obligatoriska och fakultativa moment, mellan igenkännande och flexibilitet.

Arbetets utgångspunkt är alltså att gudstjänstböckerna är ett uttryck för kyrkans tro, bekännelse och lära. Den klassiska formuleringen ”*lex orandi – lex credendi*” (fritt översatt: så som man ber, så tror man.) gäller också i Svenska kyrkan. Liturgi och teologi står i ett ömsesidigt förhållande: liturgi är teologi, men kan också vara föremål för en kritisk teologisk granskning. Det är därför som kyrkohandboken fastställs av kyrkans högsta beslutande organ efter prövning i bland annat läronämnden. Därmed bör en kyrkohandbok även fortsättningsvis vara normerande för gudstjänsternas innehåll och för sättet att fira dem.

Kyrkohandböcker från olika tid präglas av olika gudstjänstsyn. Forskning visar hur 1942 års handbok (HB 42) präglas av en syn på gudstjänsten som primärt individens möte med Gud. Det finns också en stark betoning på den nationella kyrkan, liksom på prästen som ledare och förkunnare, medan församlingen i huvudsak är mottagare.

Det är fortfarande möjligt att fira en likartad gudstjänst med HB 86, men den öppnar också för en gudstjänst mycket tydligare präglad av gemenskap och delaktighet.

Prästen är på ett annat sätt del av församlingen, samtidigt som ledaruppdraget finns kvar, men nu för en aktivt delaktig församling. Kyrkan är universell snarare än nationell.

Handboksgruppen har försökt att förena de olika perspektiv som präglar HB 42 och HB 86 i en syn på gudstjänsten som håller samman gudstjänst och liv. Texten nedan är skriven utifrån en grundsyn på gudstjänsten som gestaltning av människans relation till sig själv, till sina medmänniskor och skapelsen, till Gud, vilket kan beskrivas som livets tre grundrelationer. Detta perspektiv utvecklas vidare i kapitel tre.

Handboksgruppen ser kyrkohandbokens främsta uppgift som att tillhandahålla levande språk för gudstjänstens gestaltning av dessa relationer i enlighet med kyrkans tro, bekännelse och lära.

När det gäller de spänningsförhållanden Kyrkostyrelsen tecknar vill vi understryka att den dynamik de rymmer inte bör elimineras, utan snarare tydliggöras och hållas samman som nödvändiga aspekter av allt förnyelsearbete. HB 86 rymmer stora variationsmöjligheter och önskan om att utnyttja dessa lokalt är tydliga. Samtidigt finns en stor uppslutning kring tanken att gudstjänsten ska kunna kännas igen som Svenska kyrkans gudstjänst var den än firas. Det ekumeniskt utvecklade tänkandet om gudstjänstens inkulturation och om dess *ordo*, som vi redogör för i kapitel två, kan ses som redskap för att hållbara och konstruktivt arbeta med denna typ av spänningar.

1.4 Behov och tendenser

I de studier, konsultationer, seminarier och andra kontakter som kyrkohandboksgruppen har haft, i enlighet med kyrkostyrelsens direktiv, återkommer vissa synpunkter påfallande ofta. Vi sammanfattar dem här utan kommentarer och återkommer till dem när ämnet aktualiseras i skrivelsens olika kapitel.

- En kyrkohandbok som ska tas emot som ett bra arbetsredskap i det lokala arbetet med gudstjänstutveckling bör å ena sidan innehålla förslag till tydliga gemensamma strukturer (dock ej på alltför detaljerad nivå) för alla slags gudstjänster, och å andra sidan ge utrymme för stor alternativrikedom.
- Inriktningen på ett mera inkluderande språk har vunnit stor acceptans. Samtidigt betonas att begreppet inkluderande språk bör breddas och omfatta mer än genusaspekter. Likaså finns önskemål om att förnyelsen främst bör ske genom tillskapande av nya texter, men att ändringar av enstaka ord och uttryck i väl kända traditionella texter i görligaste mån bör undvikas.
- Musikens oerhört viktiga roll i gudstjänstlivet betonas överallt. Det finns en växande efterfrågan på liturgiska sånger i andra musikaliska stilar än de som hittills präglat den svenska kyrkohandboken, som komplement till den gammalkyrkligt präglade liturgiska sången. Denna inriktning präglar också arbetet med utvecklingsprojektet för ny mässmusik ("Glad-Enkel-Folklig" / GEF).
- Beredelsens funktion och plats i mässan framställs återkommande som ett problem, både i pastoralteologisk forskning och i våra många samtalskontakter.
- Beträffande gudstjänsterna med samlingsnamnet "kyrkliga handlingar" har vi mötts av starka och tydliga påtryckningar; att nytt material brådskar och att det måste handla om både teologisk, språklig och liturgisk förnyelse, alltså betydligt mer än en språklig översyn.
- Ytterligare ett återkommande behov gäller ordningar utformade för de till deltagarantalet små gudstjänsterna.
- Mer generellt betonas att gudstjänsten måste ge utrymme såväl för en tydlig gemenskap i ett allt mer individualistiskt präglade samhälle, som för individualitet och personlig integritet.

- På motsvarande sätt understryks att gudstjänsten behöver ge rum för både delaktighet/aktivitet och vila/kravlöshet från deltagarnas sida.

2 Universellt och kontextuellt

2.1 Gudstjänstens ordo

Kristna över hela världen förenas i att fira gudstjänst. I själva gudstjänstskeendet finns grundläggande likheter, även om former, ordningar och strukturer varierar. I internationella ekumeniska överläggningar har det under senare år blivit vanligt att försöka sammanfatta dessa likheter i ett gemensamt handlingsmönster, ofta kallat *ordo*, för gudstjänstfirandet.² *Ordo är det ekumeniskt igenkännbara sammanhang att människor samlas på uppståndelsedagen för att med dopet som grund lyssna till och tolka bibelordet, lovsjunga och i bönen både tacka och bönfalla. Gemensamt delar vi en nattvardsmåltid, för att därefter sändas till tjänst i världen. Detta sker i kyrkoårets rytm med påsken som centrum.* Kyrkohandbokens uppgift är att utifrån evangelisk-lutherska principer tillhandahålla liturgiska texter, musik och anvisningar så att detta sammanhang kan formas i den lokala församlingen på ett sätt som både återspeglar ett i den världsvida kyrkan igenkännbart mönster och den konkreta församlingens förutsättningar. Att vi utför dessa handlingar är universellt. Hur vi gör det bestäms lokalt, eftersom det är våra lokala ord och våra lokala metaforer som talar till oss.

För att gudstjänsten inte ska förlora sin inneboende dynamik är det viktigt att *ordo* inte förstås som en given form. En gudstjänst utgör ett skeende, som byggs upp med hjälp av texter, sång och musik, handlingar och symboler ställda sida vid sida. Genom att brytas mot varandra får de nya betydelser. På det sättet öppnar de för ett möte med den Gud som både är djupt förenad med det jordiska och bortom tid och rum. Det är just genom att skapa ett sammanhang där handlingar, symboler och ord bryts mot varandra som de kan öppna mot något som är större.

Det gäller också den mänskliga gemenskapen. Tron på Jesus Kristus innebär att den som ställs i gudstjänstens mitt är den som på ett särskilt sätt identifierat sig med de mest marginaliserade, de fattiga och utstötta. Därför kan gudstjänstens gemenskap aldrig tillåtas att bli sluten. Att fira en kristen gudstjänst innebär alltid en inbjudan till förändring.

Som deltagare i gudstjänsten blir vi med Guds Andes hjälp indragna i det skeende där vi möter skapelsens Gud som tagit mänsklig gestalt i Jesus Kristus. Vi möter också varandra som bedjande och sökande medmänniskor, och vi möter oss själva på djupet. När Gud talar i gudstjänsten sker det genom de medel som skapelsen erbjuder. Det är berättelser nedskrivna av människor. Det är jordiska handlingar, som när vattnet öses över huvudet på den som döps eller när brödet bryts för att delas i måltiden. Som deltagare vänder vi oss till Gud med vädjanden, klagan, bekännelser och tacksägelse hämtade från de liv vi lever här och nu och med de uttryck våra kroppar förmår.

2.2 Kyrkohandboken och gudstjänstens ordo

Det ovan beskrivna grundläggande synsättet fick genomslag i HB 86. *Ordo* har där omsatts i en gemensam *grundordning*, där mässan delas in i fyra huvuddelar: *Inledning, Ordet, Måltiden* samt *Avslutningen*.

² Towards Koinonia in Worship. The Ditchingham Letter and Report. Published in Thomas F Best & Dagmar Heller (ed) "So We Believe, So We Pray. Towards Koinonia in Worship". Faith and Order Paper No 171. WCC Publications, Genève 1995

De överläggningar som kyrkohandboksgruppen hittills haft med stiftshandläggare för gudstjänst och musik, liksom med kyrkoherdar och andra som särskilt arbetar med gudstjänstfrågor, visar att det som i nuläget efterfrågas är en kyrkohandbok som i anslutning till HB 86 låter *ordo* falla ut i en gemensam grundordning för den allmänna gudstjänsten.

Inom denna grundordning bör det finnas stort utrymme för lokal gestaltning och utformning av olika delar/moment i respektive gudstjänst.

I förankringsprocessen har handboksgruppen också märkt en efterfrågan på inledningstexter som anger den principiella tanken med respektive moment och instruktioner för hur de kan/bör utformas. Genom en ökad tydlighet i principerna, men minskad detaljreglering, kan lojaliteten mot kyrkohandboken främjas och stärkas.

Kyrkohandboksgruppen förordar att strukturen från HB 86 bevaras, men att huvuddelarna i anslutning till ekumenisk praxis nu kallas *Samling*, *Ordet*, *Måltiden* och *Sändning*. Beteckningarna *Samling* och *Sändning* markerar också tydligare än de tidigare rubrikerna *Inledning* och *Avslutning* dessa moments teologiska innebörd. Våra tankar om denna grundstruktur utvecklar vi vidare i dokumentet *Mässans grundordning*.

2.3 Inkulturation

Direktivens fråga om ”vad det är att fira gudstjänst som återspeglar Svenska kyrkans tro, bekännelse och lära i en tid präglad av lokal gestaltning och stor alternativrikedom” har varit aktuell i internationella ekumeniska samtal om gudstjänstutveckling de senaste 50 åren i samband med diskussioner om inkulturation och kontextualisering. Lutherska världsförbundet genomförde på 1990-talet en omfattande studieprocess om *Worship and Culture* där dessa frågor behandlades utförligt. I ett uttalande från processen konstateras att kristen gudstjänst å ena sidan alltid överskrider kulturgränser, men å andra sidan alltid utvecklas i interaktion med den omgivande kulturen. Kulturyttringar måste alltid både respekteras och kritiseras, och arbetet med inkulturation är något som ständigt bör pågå.³ I en av de inledande paragraferna av detta uttalande från Nairobi sägs: ”Det faktum att kristen gudstjänst alltid firas i ett givet lokalt och kulturellt sammanhang gör oss uppmärksamma på dynamiken mellan gudstjänsten och mängden av olika kulturer i världen.”⁴

Gudstjänsten kan med begrepp hämtade från *Worship and Culture* beskrivas som på en gång transkulturell, kontextuell, motkulturell och interkulturell. Dessa aspekter ryms alla inom tanken om gudstjänstens *ordo* som ett igenkännbart grundläggande skeende för all kristen gudstjänst. Gudstjänstens *transkulturella* sida handlar om att kristen gudstjänst ur ett perspektiv står över kulturerna och är en och densamma överallt och alltid. Samtidigt är gudstjänsten alltid *kontextuell*, så till vida att den med nödvändighet måste gestaltas på en viss plats med vissa traditioner, behov och förutsättningar. Gudstjänstens *motkulturella* sida handlar om att evangeliet ibland tvingar kyrkan att också göra motstånd mot det sammanhang där den finns, medan de *interkulturella* dragen har med den världsvida kyrkan att göra, som stimulerar kulturella lån, så att det exempelvis i svenska landsortskyrkor sjungs både afrikanska och gammalkyrkliga sånger.

Utmaningen från *Worship and Culture* till medlemskyrkorna är att det centrala och enhetliga i gudstjänsten ska bestå av bibelläsning och predikan samt dop och söndaglig mässa, medan det lokala i allt högre grad ska få prägla den liturgiska gestaltningen; språk,

³ S. Anita Stauffer, ”Worship: Ecumenical Core and Cultural context”, i S. Anita Stauffer (red.), *Christian Worship: Unity in Cultural Diversity*, LWF studies 1/1996, LWF, Geneva 1997, s 7-22. Stauffer var präst och medarbetare i LWF:s arbete med gudstjänst och församlingsliv.

⁴ ”Nairobi Statement on Worship and Culture”, i S. Anita Stauffer (red.), *Christian Worship: Unity in Cultural Diversity*, LWF studies 1/1996, LWF, Geneva 1997, s 24.

gester och rörelse, sång, musik och instrument, konst och arkitektur.⁵ När *ordo* är tydligt blir det lättare att låta gudstjänsten få en lokal gestaltning utan att förlora det världsvida ekumeniska perspektivet.

2.4 Igenkännande

Med ovanstående resonemang menar vi oss ha börjat besvara kyrkostyrelsens fråga om ”*vad det är att säkerställa ett igenkännande från söndag till söndag i den lokala församlingen och geografiskt över landet från kyrka till kyrka.*” Igenkännandet är på ett grundläggande sätt baserat i gudstjänstens *ordo*. Dessutom hör igenkännandet nära samman med diskussionen om gudstjänst och kultur.

Begreppet ”igenkännande” behöver dock problematiseras. Vem ska känna igen sig? Är det den regelbundna skaran som firar gudstjänst i församlingen (nästan) varje söndag? Eller är det de som går i gudstjänst regelbundet, men mer sällan, kanske på olika typer av gudstjänst och i olika församlingar? Hur förenas behovet av variation (till exempel efter kyrkoåret) med en önskan att få känna igen sig i gudstjänsten? Vad är det som ska kännas igen? Ligger fokus på att känna igen sig i just Svenska kyrkans gudstjänstliv, eller är perspektivet den kristna gudstjänsten i allmänhet?

Igenkännande kan dessutom ske på flera plan. Det kan handla om att känna igen sig i kyrkorummet, med dess symboler och liturgiska föremål och de liturgiska textilier som används.

Musiken och sångerna spelar också stor roll. Många känner sig hemma i ett visst tonspråk, som man är van att möta i den egna församlingen. Idag kan det vara stor skillnad i det musikaliska uttrycket mellan olika församlingar, vilket innebär att det i Svenska kyrkan som helhet finns ett brett musikaliskt spektrum. Detta spektrum bör återspeglas i kyrkohandboken.

Igenkännande kan också gälla på det personliga planet, att jag i gudstjänsten känner igen mig och mitt liv, det som är min glädje och min smärta, men också min historia, oavsett var jag befinner mig i livet eller på trons väg. Igenkännandet kan handla om att jag känner igen det sätt mitt kön beskrivs i gudstjänsten. De levnadsmodeller som används i bönen, sångens och predikans språk är också av betydelse för upplevelsen. Inte minst konfirmanders dokumenterade främlingskap inför gudstjänsten är en stark utmaning både beträffande kyrkohandbokens utformning och när det gäller den lokala gestaltningen av gudstjänsten.

I viss mån kan igenkännande också handla om enstaka texter, ordalydelser och melodier. Det är vår erfarenhet att det väcker mycket irritation när välkända texter förändras, särskilt om det handlar om att byta ut enstaka ord. Här är sånger och sångtexter särskilt känsliga, vilket i detta sammanhang främst gäller de liturgiska sånger som har endast en fastslagen text (*Helig, Sursum Corda* och *O Guds lamm*). Övriga texter i liturgin som faller inom denna kategori är som vi bedömer det följande: Herrens bön (som redan nu finns i två versioner), den aronitiska välsignelsen (som för närvarande inte överensstämmer med *Bibel 2000*) samt trosbekännelserna. För de mer frekventa gudstjänstdeltagarna gäller det kanske även någon av syndabekännelserna, acklamationen i nattvardsbönen och vissa andra församlingssvar. Diskussionen om igenkännbarhet i relation till denna typ av språkliga överväganden för vi vidare nedan i kapitlet om inkluderande språk.

⁵ Ibid., s 24 ff.

2.5 Ekumeniska perspektiv

En internationell utblick visar att andra kyrkor brottas med liknande problem kring behovet av flexibilitet och igenkännande. En genomgång av ordningen för högmässa eller motsvarande i nya gudstjänstböcker visar att behovet lösts på olika sätt.

Gudstjänstboken för evangelisk-lutherska kyrkan i Amerika (*Evangelical Lutheran Worship*) erbjuder tio olika alternativ inom ramen för samma mässordning. Varje alternativ bygger på grundmönstret Samling, Ordet, Måltiden och Sändning, men alternativen visar på möjligheter till variationer inom respektive del. De liturgiska sångerna står för väsentliga delar av variationen. Där finns liturgiska sånger i många olika stilar, varav en version med spansk text beledsagad av ett latinamerikanskt tonspråk. Inom varje alternativ finns vid olika moment flera valmöjligheter sida vid sida. Dessutom förekommer ofta uttrycken ”använd en av följande eller en annan” (bön, bekännelse etc.) eller ”med dessa eller med liknande ord”. I förtexten till gudstjänstboken förutsätts att även andra texter och sånger kan användas.

Norska kyrkan har anammat samma grundstruktur Samling, Ordet, Måltid och Sendelse i sitt nya handboksförslag. Dock skjuts Forbønn in som ett eget moment mellan Ord och Måltid.

Även en nyare tysk gudstjänstbok (*Evangelisches Gesangbuch*, för lutherska kyrkan i Mecklenburg och Pommern) anger en grundstruktur (Öppning och anrop, Förkunnelse och trosbekännelse, Måltid samt Sändning och Välsignelse). Till varje del finns det flera möjligheter till variation, såväl vad gäller ordningen som enskilda texter och sånger.

Engelska kyrkans senaste gudstjänstbok (*Common Worship*) innehåller två versioner på en grundstruktur (Samling, Ordets liturgi, Sakramentets liturgi samt Sändning). Varje version finns i två språkliga varianter, ”nutida språk (contemporary language)” och ”traditionellt språk (traditional language)”. Även här anges många alternativ för respektive moment. Genom uttrycket ”dessa eller andra passande ord” eller ordet ”kan” öppnas för ytterligare variationsrikedom. När det gäller nattvardsbönen finns det åtta ”auktoriserade” böner att välja mellan.

Flera av dessa kyrkor har valt att göra en gudstjänstbok som alla gudstjänstdeltagare använder. Detta motiveras med att gudstjänsten är alla kristnas ansvar och att därför allt (eller åtminstone det mesta) material bör vara tillgängligt för alla som firar gudstjänst, inte enbart för präster och musiker.

Svenska Missionskyrkan har en tradition av friare gudstjänstformer. Trots detta ansluter de i sin nya kyrkohandbok till grundstrukturen Samling, Ordet, Bordet och Sändning. Kyrkohandboken inleds med en genomgång och teologisk motivering av innehållet i respektive avsnitt. Inledningen avslutas med ett förslag, enbart i rubrikform, till söndagens mässa (samt en ordning för gudstjänst och en för nattvardsandakt.). Utifrån riktlinjerna finns möjligheten till egna formuleringar. Ett antal formulerade böner och texter finns dock som resurs för församlingarna. Här används ofta ordet ”kan”. Det görs också skillnad mellan ”bärande och önskvärda moment”.

Romersk-katolska kyrkans nutida liturgi präglas av Andra vaticankonciliet omfattande liturgireform. Denna banade väg för och inspirerade till en förnyelse av gudstjänstlivet både inom och utom den egna kyrkan. Valfriheten begränsas dock av att romersk-katolsk gudstjänst överallt firas i enlighet med de ordningar och texter som finns i de latinska normerande utgåvorna (*editiones typicae*). De variationer det handlar om i katolsk gudstjänst består i huvudsak i det utrymme som översättningar till folkspråken kan ge samt möjligheter att vid sidan av den gregorianska sången använda andra musikaliska uttryck. Också denna frihet har dock begränsats av de nya anvisningar för liturgiska översättningar som Vatikanen gav år 2001, *Liturgiam authenticam*.

2.6 Slutsatser för handboksarbetet

Med utgångspunkt i ovanstående resonemang rekommenderar kyrkohandboksgruppen:

1. I linje med det internationella liturgiska förnyelsearbetet bör kyrkohandboken innehålla en grundordning där det ekumeniska ordo är igenkännbart. Ordningen utgörs av huvudmomenten Samling, Ordet, Måltiden och Sändning alternativt Samling, Ordet och Sändning när gudstjänst firas utan nattvard.

2. Till de enskilda momenten bör i kyrkohandboken ingå många förslag på texter och sånger. Dessa bör spegla olika traditioner och i förslagen bör olika språkstilar och musikaliska stilar rymmas.

3. Utgångspunkten när det gäller välkända texter bör vara att hellre ta in nya formuleringar som (likvärdiga) alternativ än att göra små ändringar i välkända texter. Detta kan göra det möjligt att fullfölja uppdraget att arbeta med det inkluderande språket på ett klokt sätt.

4. Skillnad bör göras mellan de moment där en exakt återkommande ordalydelse anses nödvändig och moment där det kan förekomma en större variationsrikedom.

5. En inledningstext som anger den teologiska och liturgiska riktningen på respektive moment kan öppna för möjligheten att till en del moment också tillåta texter och sånger som inte förekommer i kyrkohandbokens alternativ, under förutsättningen att de uppfyller intentionen i anvisningarna. Detta gör tillsynen möjlig, utan att detaljreglera i allt för hög grad.

3 Behovet av en översyn av handboken

3.1 Gudstjänsten som möte och gemensam handling

I det följande kommer handboksgruppen att presentera sina reflektioner över vilka utmaningar vi ser för översynen av handboken, dels utifrån kyrkostyrelsens uppdrag och dels utifrån vad vi hört och sett i Svenska kyrkan i det inledande förankringsarbetet. Reflektionerna utgår från en grundsyn på gudstjänsten som vi här inledningsvis presenterar:

Det började med en gemenskap. Under några intensivt händelserika år delade Jesus och de människor som följde honom livet med varandra. I och kring denna gemenskap uppstod möten, tillfälliga eller mer varaktiga, med människor i vitt skilda livssituationer. Redan i kretsen kring Jesus ser vi hur det som sedan blev kyrkans *ordo* växte fram:

Jesus såg, mötte och samlade människor kring sig. Han predikade om Guds rike som närvarande här och nu, ofta med hänvisning till "skrifterna". De som kom till Jesus blev tagna på allvar, bemötta med kärlek och många blev befriade ur både kroppslig och andlig nöd. De fick nytt liv. De firade ofta måltid tillsammans. De bad och sjöng lovsånger till Guds ära. I sitt sätt att vara, genom sina möten med människor och i sin predikan uppmanade Jesus alla att i vardagen kämpa för det goda, med kärleksbudet som ledstjärna. Dessa skeenden fick sin tolkning och bekräftelse i Jesu kamp och död på korset och i hans uppståndelse från de döda.

Allt detta lever vidare i kristenhetens gudstjänstgemenskaper. I vår gudstjänst fortsätter det som hände genom Jesus Kristus att befria och ge liv åt människor. Här levandegörs samma kristna grundrelationer som på Jesu tid: relationen med Gud, relationerna människor emellan och med skapelsen och varje människas relation med sitt eget inre, sig själv. Detta sammanfattade Jesus i det (tre)dubbla kärleksbudet.

Att fira gudstjänst är att aktivt möta Gud, medmänniskor och sig själv. Överallt och närhelst människor samlas för att be, söka och möta Gud tillsammans, där och då är det gudstjänst som firas i någon form.

Till det som gör gudstjänstens möte levande hör att alla närvarande är agerande subjekt. Både Gud och människor bidrar på olika sätt till att kontakten och kommunikationen blir ömsesidig. Till det aktiva agerandet hör till exempel att vara med och dela måltiden, att sjunga, be och lyssna. Vi som är närvarande bär med oss våra erfarenheter av livets sorger, besvikelser, glädje och tacksamhet. Likaså bär vi med oss relationen till skapelsen i hela dess mångfaldiga rikedom: människor och miljöer, djur och natur, årstidernas och vådrets växlingar. Därigenom blir gudstjänsten inget som är skilt från vardagens liv, utan snarare en förtätning av vardagen. För att detta ska ske måste människors erfarenheter få ta plats i mötet med Gud i bön, sång och musik, i predikan, måltid och gemenskap.

Denna gudstjänstens vardagsförankring bekräftas i den avslutande sändningen, då människor påminns om kallelsen att vittna om evangelium och göra kärlekens gärningar. Gudstjänsten som gemensam handling fortsätter i vardagen, i "liturgin efter liturgin". Där får vi leva ut och förmedla till andra det som vi fått och gett i gudstjänstens möte: gåvan att leva i befrielse, upprättelse, försoning, förnyat mod, frid och välsignelse.

3.2 Handbok för kyrka, församling och individ

En huvudfråga i kyrkostyrelsens direktiv gäller "vad det är att i [den aktuella] situationen fastställa en gemensam kyrkohandbok".

Kyrkohandboksgruppen utgår i sin reflektion över detta från att varje lokal gudstjänst firas i gemenskap med den världsvida kyrkan. Det som sker hör samman med andra *gudstjänstfirande* sammanhang. Samtidigt är gudstjänsten ett verkligt möte mellan verkliga människor på en lokal plats. Därför är en gudstjänst aldrig enbart ett återgivande av färdiga formuleringar i en handbok.

Varje lokalt firad gudstjänst rymmer mot denna bakgrund (minst) tre olika dimensioner. Vi benämner dem här *kyrka* (och menar i detta sammanhang såväl den världsvida, generella kyrkan som Svenska kyrkan i sin helhet), *församling* (med vilket vi här avser den lokala gudstjänstfirande församlingen, de människor som är på plats i rummet) och *individ* (d.v.s. den enskilda människan sådan som hon själv vill vara, uppfattas och bli bemött). Olika delar, moment och aspekter av gudstjänsten hör företrädesvis hemma inom olika av dessa dimensioner.

Trosbekännelsen är till exempel primärt kyrkans bekännelse, men behöver inte nödvändigtvis vara varje individs bekännelse.

De lokala bönerna hör till församlingens uppgift att formulera. Likaså kan det vara församlingens uppgift att tillsammans med prästen (som genom sin teologiska kunskap tillför dimensionen *kyrka*), föra de samtal som ligger till grund för predikan. Den musikaliska gestaltningen är också en uppgift för den lokala församlingen och delvis beroende av kyrkorum, lokal musiker, instrumentbesättning etc.

I varje gudstjänst måste också finnas moment som är så öppna för mångfald att individen kan få plats med sina egna perspektiv och uppleva respekt för sin egen livserfarenhet. Så möter individens liv kyrkans budskap i dynamisk process.

En gemensam kyrkohandbok är i detta perspektiv en av den lokala församlingens viktiga länkar till dimensionen *kyrka*. I kyrkohandboken tolkar Svenska kyrkan (genom Kyrkomötet och dess Läronämnd) hur *ordo* kan gestaltas i dagens Sverige. På den specifika platsen, med sina lokala förutsättningar växer gudstjänsten fram genom att man där beslutar hur man ska

bygga sina gudstjänster med hjälp av de resurser som kyrkohandbok, psalmbok och andra material utgör. Detta gäller även de många ”små” gudstjänsterna, till exempel veckomässor, morgon- och aftonböner.

Idealet är ett medvetet samspel mellan de tre nivåerna: individen är delaktig i processen, församlingen beslutar och kyrkan på nationell nivå tillhandahåller genom handboken en struktur och vissa ramar som placerar in gudstjänsten i den världsvida kyrkans igenkännande sammanhang, *ordo*, samt tillser att gudstjänsten avspeglar Svenska kyrkans tro, bekännelse och lära.

Lika viktigt som att kyrkohandboken lyfter fram det som är centralt i den gemensamma kristna gudstjänsten, lika viktigt är det alltså att handboken varken reglerar sådant som tillhör den lokala församlingens ansvarsområde eller fyller gudstjänsten med så mycket förbestämt material att individens fria reflektion och rätt att definiera sig själv inte får plats. Om individen inte upplever sig som tagen på allvar är det svårt att begära att hon eller han ska ta budskapet på allvar. Här handlar det inte om individualism eller om privatisering av gudstjänsten utan om respekt för människors erfarenheter av livets många dimensioner.

Kyrkohandboken bör alltså både erbjuda en struktur som ansluter till ekumeniskt/världsvitt gudstjänstfirande och tillhandahålla böner och texter, musik och sånger som i ton och stil varierar men i innehåll och teologi håller fast vid det centralt kristna. Med detta som utgångspunkt kan den gudstjänstfirande församlingen få stor frihet i utformningen av sin egen gudstjänst.

Mot bakgrund av den grundsyn på gudstjänsten och kyrkohandbokens roll som vi här skisserat går vi nu vidare till att diskutera de bärande aspekterna i Svenska kyrkans gudstjänstliv och hur vi uppfattar behovet av en översyn av handboken i relation till dessa aspekter.

3.3 Gudstjänst i bönens atmosfär

Gudstjänst är gemensam bön. Bön handlar på djupet om att vara tillsammans med Gud och medmänniskor, utifrån det som är angeläget i våra liv. Ingen kyrkohandbok kan skapa detta, men kyrkohandboken kan erbjuda redskap för att underlätta och uppmuntra en sådan bönens atmosfär, som annars är svår att finna i vår informationstäta vardag.

Bönens grund ligger i själva mötet, där lyssnandet är lika viktigt som talandet. Bön är ett relationellt förhållningssätt, och det är utifrån detta grundperspektiv som orden ska förstås. Bönen i gudstjänsten är en gemensam handling då vi talande eller sjungande vänder oss till Gud och öppnar oss för eftertänksamt lyssnande inför Guds svar. Gudstjänsten behöver därför moment öppna för lyssnande, vilket måste beaktas i kyrkohandboken.

Att vi ber ”i Jesu namn” innebär att grunden i bönen är Jesu bön till sin och vår Gud, i vilken vi stämmer in. Den kollektiva bönekaraktären inbjuder alla att som lemmar i Kristi kropp dela Jesu bön. Den är allas bön, och den kan därför inte alltid vara en bön som till fullo stämmer personligt för varje deltagare. Samtidigt ska det också finnas utrymme i bönen för vars och ens livssituation och relation med Gud.

Kyrkohandbokens böner behöver formuleras öppet så att människor kan finna egna ingångar i bönen, så att bönen blir relevant utan att bli privatiserad. Arbetet som inleddes i HB 86 med att uppmuntra församlingarna till att använda lokalt förankrade böner behöver fortsätta, samtidigt som vissa delar av böneskatten fortfarande bör vara gemensam för hela kyrkan. Detta gäller till exempel centrala delar av nattvardsbönerna och formuleringarna i Herrens bön.

Vår mänskliga olikhet innebär att en mångfald av böner måste få plats: den på samma gång allmänna och personliga bönen om förlåtelse eller överlåtelse, tacksägelseböner, dagens bön med fokus på dagens tema, måltidsbönen/evkaristibönen samt förbönen.

I Kyrkans förbön fyller församlingen en viktig uppgift för medmänniskor, samhälle och värld genom att lyfta upp det gemensamma livet inför Gud och be om Guds välsignande närvaro i människor och miljöer. I fornkyrkan ansågs detta som de döptas plikt och förmån. I förbönen öppnas stora möjligheter att både bredda och fördjupa deltagarnas delaktighet i gudstjänsten, liksom att göra bönen lokalt förankrad och utformad. Relevans och aktualitet är två viktiga perspektiv i församlingens förbön, liksom att också ge utrymme för enskild bön och tystnad.

I svensk bönetradition finns det en vana att exemplifiera olika situationer av nöd som vi bör be för – vi ber för sörjande, sjuka, övergivna, kränkta etc. Syftet är naturligtvis gott: att skapa igenkännande i bönen. Resultatet kan dock lika gärna bli det motsatta, nämligen att bedjaren *inte* känner igen sig i de flesta av exemplen. Genom moment av tystnad och genom öppna formuleringar i stället för exempel kan människor få hjälp att själva finna angelägna böneämnen. Här finns också möjligheten att gudstjänstfirarna i skriftlig form, med bönelappar, eller i samtal i eller utanför gudstjänsten får möjlighet att dela det som är viktigt i livet.

Bönen berikas alltmer av symbolhandlingar som ljuständning, frambärande av böneämnen i form av konkreta ting, rörelse i rummet, ibland också tändande av rökelse som bild för hur bönen söker Gud. Kyrkohandboksgruppen avser inte att föreslå nya sådana handlingar, eftersom de i hög grad ansluter till lokala kyrkliga traditioner och möjligheter.

Växlingarna i budskap, karaktär och stämning mellan olika helgdagar och kyrkoårsperioder är en rikedom att ta tillvara i gudstjänstens bön. Kyrkohandboken ska också fortsättningsvis erbjuda sådana möjligheter. Med hänsyn till församlingarnas ofta mycket skiftande resurser, inte minst beträffande musiken i gudstjänsten, bör kyrkohandbokens uppgift vara att erbjuda möjligheter till liturgisk variation över kyrkoåret men inte att föreskriva detta. Då blir kyrkohandboken ett stöd för den lokala gudstjänstgestaltningen.

I handboksgruppens förankringsarbete har ovan nämnda resursskillnader församlingarna emellan blivit tydliga. I många små församlingar har man till exempel släppt försöken att följa de fyra liturgiska musikserierna, medan kyrkomusikaliskt starka församlingar önskar att serierna från HB 86 bibehålls. Ytterligare andra församlingar önskar liturgisk musik i nya genrer. Kommande kyrkohandbok har att beakta denna situation.

3.4 Gudstjänstens musik

Gudstjänstens musik nämns inte som en egen punkt i kyrkostyrelsens direktiv för kyrkohandboksarbetet. Med tanke på musikens viktiga roll i gudstjänstlivet uppfattar handboksgruppen ändå att uppdraget också omfattar musiken i gudstjänsten. Det är t ex inte möjligt att ta fram en grundordning för mässan utan att också reflektera över musikens plats i denna. Gruppen har även i uppdrag att tillvarata erfarenheterna från handboksarbetet 1997-2000 och efterföljande remissomgång, där musiken tydligt ingick. När det gäller den liturgiska musiken i gudstjänsten finns dessutom beslut från Kyrkomötet (Se Gudstjänstutskottets betänkande 2001:4, med hänvisningar) om ett arbete med ny mässmusik som bl a skulle var en del av kommande handboksarbete. Det hittillsvarande förankringsarbetet bekräftar musikens stora och växande betydelse för gudstjänstlivet, men också ett växande behov av liturgiska sånger med annan musikalisk grundton än den som i huvudsak präglar HB 86.. Mot denna bakgrund har teol dr Lena Peterson fått gruppens

uppdrag att genomföra en studie av den liturgiska musikens utveckling i Svenska kyrkan sedan 1986.

Det är svårt, för att inte säga omöjligt, att tänka sig en gudstjänst utan sång och musik, inte minst i ett lutherskt perspektiv. Martin Luther framhåller i flera av sina skrifter musikens betydelse och skriver:

Jag vill från hjärtat, högt lova och prisa denna dyrbara och sköna gåva från Gud, den fria konsten: Musiken, [...] när man rätt betraktar denna sak så finner man att Gud från världens början har gett alla kreatur denna konst, och från början skapat dem alla, så att ingenting i världen existerar som inte kan ge ifrån sig ett skall eller ett ljud [...] Efter Guds heliga ord finns det ingenting som är värd att så högt prisas och lovas som just musiken.

När den fungerar som bäst är den livsbejakande, tros- och livstolkande och gemenskapsfrämjande, i både vardag och högtid, sorg och glädje. Musiken är också självklar i gudstjänsten, som ett uttryck för Guds skönhet och kärlek. Men musiken kan, liksom texter, symboler och ordningar också fungera exkluderande om den upplevs som främmande eller sluten.

Musik är ett ickeverbalt kommunikationsmedel och har därmed möjlighet att beröra på andra plan än verbala uttryck. Musikens stora betydelse och möjlighet att påverka människor har samtidigt inneburit att musiken varit omdebatterad. Tidvis har åsikterna om hur kristen gudstjänstmusik bör gestaltas gått vitt isär. Vissa instrument och musikaliska stilar har tidvis och i olika delar av kristenheten varit mer eller mindre förbjudna i kyrkans gudstjänster. Detta har också gällt för musiken i Svenska kyrkans gudstjänster. En avgörande vändpunkt kom med Andra Vatikankonciliet beslut om Liturgin. Där ges, vid sidan av den gregorianska sången, utrymme i den romersk-katolska gudstjänsten för musik från olika traditioner.

I dag är det få som påstår att en viss rytm, melodik eller harmonik skulle vara mer ”kristen” än annan. Samtidigt påpekas att människor, uppväxta och inkulturerade i en specifik kristen tradition, kan uppfatta viss musik som ”mer kristen” eller ”mer religiös” än annan musik. Upplevelsen kan skifta beroende på musikalisk omgivning men är även beroende av den upplevandes ålder och olika kristna riktningar.

Musiken i kristen gudstjänst, globalt sett, har en mycket stor bredd och numera används i kristen gudstjänst på olika platser i världen en mängd instrument; olika trummor, stränginstrument och rytminstrument, medan orgel och piano fortfarande dominerar i kyrkorna i västeuropa. Förutom instrumenteringen har också de olika musikaliska systemen i världen, med olika traditioner i melodiföring, harmonik och rytmik, påverkat gudstjänstmusiken. Nyare gudstjänstböcker och sångsamlingar har därför, vid sidan av den egna musikaliska traditionen, kompletterats med sånger i andra musikaliska stilar. På detta sätt ges möjlighet såväl till igenkännande som att få sjunga sånger och lyssna på musik från andra kulturer än den egna. Forskning inom området musik och teologi betonar betydelsen av det sistnämnda som ett sätt att dela tro med kristna från andra kulturer och samtidigt få en erfarenhet av att den kristna kyrkan är världsvid. Dessutom ger det människor möjlighet att vidga sina musikaliska referenser.⁶

En evangelisk-luthersk kyrka har som ett fundament att evangelium ska räckas på folkspråket, vilket rymmer utmaningen att detta också måste omfatta musiken i gudstjänsten.

I Svenska kyrkan har arbetet med att bredda det musikaliska uttrycket kommit en bit på vägen vad gäller psalmer, särskilt i de nyare psalmsamlingarna. När det gäller den

⁶ Se t ex Mark P. Bangert i ”Liturgical Music, Culturally Tuned”, i *Liturgy and Music*, s 360-363. Bangert är professor på Lutheran School of Theology i Chicago och är ledamot i LVF:s arbetsgrupp ”Worship and Culture”.

liturgiska musiken är processen i Svenska kyrkan påbörjad i det av kyrkomötet beställda uppdraget att ta fram ny mässmusik. Ett resultat att detta är projektet *Glad, Enkel och Folklig mässmusik* som resulterat i boken *Gudstjänstsång*.

Handboken måste kunna erbjuda en musikalisk bredd med möjlighet till igenkännande för att bevara sin evangelisk-lutherska identitet. Detta är en av de största utmaningarna i handboksarbetet.

Det primära instrumentet är den mänskliga rösten. Sången är därför grundläggande i gudstjänsten, och en av kyrkomusikernas främsta uppgifter är att på olika sätt underlätta sången i gudstjänsten. Den gemensamma församlingssången är i Svenska kyrkan det viktigaste musikaliska inslaget. Sången har också en pedagogisk funktion. Det vi sjunger har vi ofta lättare att minnas. När minnet sviker, kan de texter som bärs av musik leva kvar länge i våra minnen. Den gemensamma församlingssången har i Svenska kyrkan två huvudvägar; dels psalmsången, dels de liturgiska sångerna. I båda fallen måste intentionen vara, att så många som möjligt ska kunna känna igen sig själva, sina erfarenheter och sina bilder av Gud, i såväl textinnehåll och språkstil, som i musikalisk stil och gestaltning.

Psalmsången är central i evangelisk-luthersk tradition. Gudstjänstens psalmer kan fylla flera funktioner, de kan t ex vara ett uttryck för bön och ge en fördjupning av de lästa och predikade orden. Genom psalmerna förs det in flera perspektiv på gudstjänstens tema och innehåll.

Kyrkohandboksgruppen har uppfattat att beteckningen ”psalm” i Svenska kyrkan är centralt, och avser sånger att användas i gudstjänsten som tolkar livet och tron, och som på ett eller annat sätt är bejakade och antagna av Svenska kyrkan på nationell nivå. Psalmen står därmed för både kontinuitet och förnyelse; en kontinuitet som sträcker sig tillbaka till de livs- och trostolkande sånger som är utvalda och samlade i Bibelns sångbok Psaltaren, och framåt till den förnyelse som resulterar i nya antagna samlingar med psalmer. Handboksgruppen förordar därför att begreppet *psalm* kvarstår i den nya handboken.

En församling behöver för igenkännandets skull en kärna av psalmer som ofta återkommer. Samtidigt är det viktigt med variation och utmanande förnyelse, för att öppna för nya perspektiv i synen på Gud, på oss själva, på församlingen och kyrkan. Att välja psalmer är en central uppgift i utformningen av det lokala gudstjänstlivet och måste därför ske i samarbete med gudstjänstgrupper och andra gudstjänstfirare, även om kyrkomusiker och präst har ett särskilt ansvar.

De liturgiska sångernas karaktär har i tidigare kyrkohandböcker dominerats av den s.k. gammalkyrkliga, ofta gregorianskt präglade traditionen. I HB 86 infördes några nya alternativ av samtida tonsättare och textförfattare. Avsikten var att berika gudstjänsten med nya variationsmöjligheter och stärka församlingens delaktighet i de liturgiska sångerna. För att främja delaktigheten infördes liturgiska sånger med s.k. församlingsomkväde, en refräng som upprepas mellan liturgens/körens sångpartier. Hur de nya musikaliska stilarterna mottagits i församlingarna håller på att undersökas och utvärderas på uppdrag av handboksgruppen.

I och med HB 86 öppnades också möjligheter att lokalt utforma temamässor och andra typer av tillfälliga eller mer varaktiga gudstjänstformer. Sannolikt har denna möjlighet varit en av drivkrafterna bakom den ansevärda mängd ny mässmusik i olika stilar som producerats i Sverige. Denna nya mässmusik har i sin tur lett till de ovan nämnda kyrkomötesmotionerna med önskan om förnyad repertoar för gudstjänstens musik.

Behovet av ny liturgisk musik i den ordinarie gudstjänsten har blivit bekräftat i handboksgruppens förankringsarbete. En musikalisk förnyelse behöver mot denna bakgrund få genomslag i kommande kyrkhandbok. En sådan musikalisk utveckling torde också kräva

samordning med en språklig förnyelse, som samtidigt tillgodoser behovet av ett mer inkluderande språk.

Detta kan ske genom att nya liturgiska sånger införs som alternativ i Svenska kyrkans mässbok, och att man bevarar ett urval av de fyra seriernas gammalkyrkliga/gregorianska melodier. En annan möjlighet är att kyrkohandboken öppnar för användande av andra liturgiska sånger, än de som finns i kyrkohandboken. Det kan också, utifrån den nyare forskning som refereras till ovan, finnas anledning att överväga att inte reglera musiken i gudstjänstens liturgiska sånger. Utöver ett antal alternativ som ingår i kyrkohandboken, fastställs en eller ett par av Kyrkomötet fastslagna textalternativ som fritt kan tonsättas. Dock bör man här beakta risken, att man gör sig av med den gammalkyrkliga/gregorianska traditionen, som på många håll fortfarande fungerar utmärkt, och som är välbekant framför allt för de äldre gudstjänstfirarna.

I Svenska kyrkan har körsången en stark ställning. En av körens viktigaste uppgifter är att stödja församlingssången. Kören och enskilda sångare kan ha centrala uppgifter som försångare i liturgin. Det finns en rik repertoar av körsånger som kan fördjupa upplevelsen av det aktuella temat för gudstjänsten, och som fyller en kristen församlings uppgift att lovprisa Gud.

Liksom körsången har instrumentalmusiken ett stort värde i sig. Instrumentalmusik kan tolka evangeliet, vidga perspektiven och fördjupa dimensionerna på gudstjänstens tema, på andra sätt än vad det talade ordet förmår. Även när det gäller instrumentalmusik finns en rik tradition att ta till vara, liksom en mängd nyskriven musik i olika stilar. I ett rum för eftertanke efter predikan kan en körhymn eller ett instrumentalt stycke vara på fullkomligt rätt plats.

Likt bönen löper all sång och musik i gudstjänsten som en röd tråd genom gudstjänsten och kan i bästa fall fördjupa och förstärka gudstjänstens skeende, *ordo*. För att körsång och instrumentalmusik ska kunna fylla de ovan beskrivna funktionerna i församlingens gemensamma gudstjänst förutsätts en nära samverkan mellan församlingens kyrkomusiker och präster, liksom med gudstjänstgrupper och frivilliga musiker i församlingen.

Orgeln har under lång tid haft en särställning i Svenska kyrkan, i stora delar av Europa samt i USA. Det innebär att det finns en omfattande repertoar med orgelmusik som associeras med kyrkan. I växande utsträckning används i Svenska kyrkan idag även en rad andra instrument, såväl till sångackompanjemang som i instrumentala inslag. Lokala musikgrupper och musiker i kyrkans ungdomsrörelser kan vara en tillgång för den lokala församlingen. Denna möjlighet innebär nya utmaningar för kyrkomusikerna, att förutom att själv spela ge möjlighet för andra att musicera i kyrkan utifrån sina förutsättningar. Möjligheten att få vara med och aktivt musicera eller att sjunga i kör är ett perspektiv på verklig delaktighet i gudstjänstarbetet. De nya musikaliska serier som kan komma i fråga i kyrkohandboken bör ta på allvar såväl den framväxande breddningen av instrumenteringen samt det växande intresset från ideella att musicera i kyrkan.

I många kulturer är sången och instrumentalmusiken nära förknippad med rörelse och dans, som därmed blivit naturliga inslag i deras gudstjänster. Under senare delen av 1900-talet har kunskapen om och frimodigheten att bejaka kroppsligheten och rörelser som viktiga uttrycksformer vuxit alltmer även i Svenska kyrkan. Därmed har sådana uttrycksformer vunnit insteg i gudstjänstlivet. En form är den gemensamma cirkeldansen, där hela församlingen inbjuds att delta i en meditativ form av enkel rörelsedans, som kan vara i form av en kroppsligt uttryckt bön, som gestaltar t.ex. en klagan eller en lovsång. En annan form är

den liturgiska dans där någon eller några gestaltar evangeliet i form av en framförd dans. Båda dessa former av liturgisk dans utförs till olika musikaliska stilar. Här är det, enligt kyrkohandgruppens erfarenhet, stor skillnad mellan församlingar när det gäller i vilken omfattning som dansen i någon form ingår i det lokala gudstjänstlivet. Därför bör enligt kyrkohandboksgruppen kyrkohandboken inte föreskriva men dock lämna utrymme för olika former av dans i gudstjänsten. En möjlighet kan vara i *Samlingen* där inledningen kan utformas som gemensam bön i form av cirkeldans, en annan att dansen inkluderas i *Ordet* som en del av förkunnelsen.

Musik berör människor på djupet. I församlingarna, såväl i arbetet med att utforma som att besluta om kyrkohandbokens musikaliska utformning, är det viktigt med stor lyhördhet för människors olika musikaliska preferenser.

3.5 Förlåtelse på försoningens grund

1997 års kyrkohandboksgrupp uppmärksammade ett antal frågor kring beredelsemomentet i gudstjänstens inledning och föreslog att nattvardsgudstjänst skulle kunna firas också utan beredelse med syndabekännelse och förlåtelse. Vi ansluter till detta förslag mot bakgrund av den situation vi nedan beskriver.

I den tidiga kristendomen sågs dopet som den grundläggande upprättelsen, en omvändelse från det gamla livet till ett liv i Kristus. Erfarenheten att inte heller en döpt människa kan leva i denna världen utan att göra det onda gjorde att kyrkan började utveckla olika former för att ge de döpta möjlighet att börja om. Bikt, med syndabekännelse och avlösning, var en form för detta. Så småningom knöts bikten och förlåtelsen till gudstjänsten och då speciellt till nattvarden. I vissa traditioner blev detta en förutsättning för att få fira nattvard, i andra traditioner blev den en del av själva nattvardsgudstjänsten.

I den tidiga kristna kyrkan sågs själva mottagandet av nattvarden som den handling som gav förlåtelsen. I de tidigaste beskrivningarna av nattvardsfirande ingår därför ingen syndabekännelse. Så småningom infördes en syndabekännelse i anslutning till nattvardsbönen, men däremot ingen avlösning. Den gavs i mottagandet av nattvarden. Under medeltiden utvecklades en ny syn på nattvarden, där var och en som ville delta före kommunionen personligen skulle ha fått syndernas förlåtelse. Parallellt med denna syn växte bot/biktinstitutet fram.

Martin Luther säger i Lilla katekesen, att nattvarden ger *syndernas förlåtelse, liv och salighet*. Människan behöver inte renas i förväg, utan kan gå till nattvard med den syndabekännelse som finns i hennes hjärta. Det räcker med längtan efter att i nattvarden ta emot den förlåtelse, som ges och bekräftas i sakramentet. Men på grund av människans svaga tro har Gud gett kyrkan uppdraget att meddela Guds förlåtelse som en gåva given i och med försoningen. Därför varken påbjuder eller förbjuder Luther bikt inför nattvardens måltid. Som en konsekvens av detta innehåller de båda mässordningar Luther utformar ingen syndabekännelse.

När Luthers mässordning översattes och började användas i Sverige fanns det olika meningar om förhållandet mellan nattvard och syndabekännelse. Under stora delar av Svenska kyrkans historia har skriftermålet varit en självständig institution, förlagd utanför högmässan, t ex lördag kväll. Ibland har detta kompletterats med en allmän syndabekännelse i högmässan, ofta i anslutning till predikan.

Inledningen med allmän syndabekännelse och tillsägelse av förlåtelsen blev möjlig i HB 42 och det normala i HB 86. Samtidigt blev det möjligt att placera beredelsen

efter predikan. Om detta skrev kyrkomötets läronämnd i samband med framtagandet av HB 86 bland annat: *Det är mycket viktigt att reflektera över vilken bild av Gud gudstjänstordningen förmedlar. I detta avseende har gudstjänstens inledning en särskilt stor betydelse. Det kan finnas andra sätt att inleda gudstjänsten på än att ställa människans litenhet i kontrast till Guds helighet.*

I tillägg till detta ser handboksgruppen ytterligare problem. Om äldre tiders syndabekännelser var mycket precisa med att det handlade om ”synd”, ”skuld”, ”missgärningar” och ”brott”, har det funnits tydliga språkliga och innehållsmässiga glidningar i senare formuleringar i riktning mot ord som ”tillkortakommanden”, ”svaghet”, ”otillräcklighet”, ”felsteg” etc.

Detta gäller vissa böner i HB 86, men framför allt böner som formats i temamässor etc. i handbokens efterföljd. Orsaken till dessa förskjutningar är sannolikt försök att fånga in syndbegreppet med ord som är mer lättillgängliga i en modern språkbild. Det oavsiktliga resultatet har dock blivit en tendens att syndabekännelsen kommit att omfatta ett betydligt bredare spektrum av mänskliga grundvillkor än vad som rimligen kan benämnas som synd. Det är mot denna bakgrund viktigt att kyrkohandbokens böner om förlåtelse och förlåtelseord, när de förekommer, är tydliga.

Nyare formuleringar har ibland tolkat bönen om förlåtelse mer som en bekännelse av vår tillhörighet till en fallen skapelse än som en bekännelse av personliga synder. En sådan bekännelse menar kyrkohandboksgruppen dock inte hör hemma i en separat bön om förlåtelse. Bejakandet av att vi lever i en brusten värld kan däremot vara en central del av *kyrie*-temat.

Att Gud genom Kristus har försonat världen med sig själv är en hjärtpunkt i kristen tro. Försoningens gåva innebär att människan också i sin brist och ofullkomlighet alltid lever omsluten av Guds kärlek. Det finns inte längre något som skiljer människan från Gud. Inte heller synden sätter en gräns.

Det är viktigt att inget i gudstjänsten, till exempel en obligatorisk inledande bön om förlåtelse och förlåtelseord, antyder att människans synd skulle vara ett hinder som först måste undanröjas för att relationen med Gud skall kunna återupprättas. Försoningens gåva kan på detta sätt skymmas. Det är som sårbara människor med brustna liv vi får vara inför Gud.

Samtidigt rättfärdig och syndare är ett sätt att i evangelisk-luthersk tradition uttrycka människans villkor av att både leva i en försonad relation med Gud och samtidigt vara drabbad av syndens realitet. I den försonade relationen kan människan be om och ta emot förlåtelse, när hon behöver det. Förlåtelsen är då inte ett återupprättande av en förstörd relation utan en bekräftelse på att den goda relationen från Guds sida består. Denna trygghet i relationen med Gud behöver få komma till uttryck i gudstjänsten. Att möta det behovet bör vara vägledande för hur momenten bön om förlåtelse och förlåtelseord hanteras och placeras i gudstjänsten. Det bör också finnas möjlighet att i Svenska kyrkan fira mässa även utan föregående beredelse.

3.6 Det predikade ordet

Reformatorn Martin Luther säger i sin *Kyrkopostilla*: *Att predika evangelium är ingenting annat än att låta Kristus komma till oss eller föra oss till honom.* I evangelisk-luthersk gudstjänsttradition har läsandet av bibelns ord och predikan en nära nog sakramental karaktär. Där möter vi Guds närvaro och nåd lika verkligt som i dopet och nattvarden. I predikan får bibelns ord och våra liv mötas. Det normala i gudstjänsten är därför att predikan är en central del av liturgin.

Predikans uppgift är att främja ett möte med Gud som vi möter i Kristus. I varje äkta möte är samtalet, de ömsesidiga orden, av avgörande betydelse. Så är det också mellan

Gud och människor. Kyrkohandboken bör genom sin utformning av huvudmomentet *Ordet* främja gudstjänstens dialogiska karaktär som kommer av grundsynen på gudstjänsten som ett möte med Gud, medmänniskan och människans eget inre.

Ordet predikan kan av historiska skäl ge intryck av ett ensidigt sändarperspektiv som gör lyssnaren mera till objekt än subjekt. Kyrkohandboken bör därför i anvisningarna, på samma sätt som för Kyrkans förbön, uppmana till att låta predikan få en lokal förankring genom att förberedelsen äger rum i dialog med flera människor.

För att ytterligare förstärka predikans lokala och dialogiska karaktär kan momentet predikan åtföljas av någon form av tid för reflektion. Här skapas i det liturgiska skeendet ett öppet rum med möjlighet till inre (eller i förekommande fall yttre) dialog, en tid för bön, reflektion och inspiration, när bibelns ord, predikans utläggning och vår verklighet får tid att mötas. Detta ger lyssnaren en tydligare plats som subjekt.

I och med 1983 års evangeliebok fick läsning av bibelns ord ökat utrymme i gudstjänsten, bland annat genom att läsning av en text ur Gamla testamentet infördes. Denna förändring fick självklart nedslag i HB 86. Där gjordes dessutom en betydande ökning av antalet förslag till bibeltexter att kunna läsas vid dop-, konfirmations-, vigsel- och begravningsgudstjänster.

I evangelieboken 2002 tillkom ytterligare en söndaglig bibeltext, då varje söndag och helgdag försågs med en psaltarpsalm. Ordets centrala plats i alla Svenska kyrkans gudstjänster har med denna utveckling blivit tydligt bekräftad.

Bibelns texter är ett självklart centrum i kristen gudstjänst. Det är dock inget självändamål att läsa många texter i en gudstjänst. Alltför många och långa textläsningar kan i sig medföra en risk för att predikan bara berör fragment eller ytan av texterna.

Evangelieboken tillhandahåller en rikedom av texter för varje söndag, men det tillhör det lokala pastorala ansvaret att bedöma hur många texter som ska läsas i en gudstjänst. Vid *den gemensamma gudstjänsten* bör en evangelietext alltid läsas.

I dop-, konfirmations-, vigsel- och begravningsgudstjänster råder stor frihet beträffande mängden av textläsningar. Den friheten kan ge många öppningar för anknytningar till personer och situationer och därmed främja gudstjänstens kvalitet i mötet mellan människor och evangeliet.

3.7 Nattvarden

En gudstjänst inrymmer många viktiga skeenden. Särskilt liturgiskt tydligt blir det i firandet av nattvardens/måltidens sakrament. En erfarenhet som blivit tydlig under de senaste decenniernas forskning är att kroppens och handlingarnas budskap är väl så starkt som det talade budskapet, och framför allt att människor är olika i sitt sätt att ta emot och gestalta den kristna tron. I evangelisk-luthersk tradition står dock inte handlingarna för sig själva. De blir till, tolkas och bekräftas av det åtföljande ordet. Handbokens uppgift är att skapa den ordets ram som handlingen behöver, utan att förminska handlingens förmåga att stå för sig själv.

Av flera skäl har nattvardsfirandet stärkts väsentligt under de senaste decennierna. HB 86 förnyade nattvardsliturgin, bland annat genom många nya nattvardsböner. Tillkomsten av veckomässor och möjligheten att lokalt utforma egna temamässor ökade också mångfalden av former för nattvardsfirande.

Nattvardstillfällena har genom åren blivit tätare i många församlingar, vilket kan ha medverkat till att den vörndnad som tidigare avhållit människor från att gå ofta till nattvarden har avtagit. En grupp som särskilt bejakat denna utveckling är ungdomarna.

Till detta kommer den reform som på 1980-talet gjorde alla döpta berättigade att delta i nattvardsfirandet. Nattvardsbordet blev nu öppnare och barn och ungdomar inbjöds att delta i kommunionen enligt av biskopsmötet utgivna pastorala råd.

Bara för knappt 100 år sedan var nattvarden så sällsynt i svenskt gudstjänstliv att somliga bedömde att nattvardsfirandet var på väg att upphöra. I dag pekar den teologiska och liturgiska utvecklingen i riktning mot att söndagens gudstjänst normalt kommer att innehålla nattvardsfirande. Samtidigt finns det hos många en tvekan inför ett alltför frekvent nattvardsfirande.

Orsakerna till denna tvekan är olika, allt från teologiskt inriktade skäl till erfarenheter från barndomen eller kyrkliga traditioner. Den, kyrkohistoriskt sett, snabba utvecklingen gör att stor varsamhet måste visas vid förändring av etablerade gudstjänstmönster. Anhängare av olika ståndpunkter behöver mötas i respekt och finna former för gudstjänstfirande där många kan uppleva hemkänsla. Även om utvecklingen tycks gå mot att nattvard alltid firas på söndagar finns ett tydligt behov av gudstjänstformer utan nattvard i Svenska kyrkans gudstjänstliv.

Undersökningar om förändringar i nyskapade liturgier i Svenska kyrkan visar att ordningen för den del av mässans huvudparti som vi kallar *Måltiden* i flertalet nyskapade gudstjänster inte förändras i någon större omfattning, medan det däremot ofta förekommer att delmoment utesluts. Det gäller både *Sursum corda* och *prefationen*. Ofta är den lästa nattvardsbönen antingen en kort nyskriven bön eller minimerad, d.v.s. bara till instiftelseorden, en lösning som accepteras av HB 86.

Handboksgruppen bedömer att nattvardsbörens teologiska tyngd gör att det inte utan vidare går att lämna formuleringarna av nattvardsbönen helt fria i en kommande handbok. Ett omvänt problem är om nattvardsbönerna i kyrkohandboken endast används som kyrkans medel för att säkra kyrkans lära i gudstjänsten. Sådana böner tenderar att tappa karaktären av bön och bli mer undervisande.

Handboksgruppen förespråkar en modell för nattvardsbönerna som väcker förståelse, respekt och lojalitet. Gruppens förslag är att de befintliga nattvardsbönerna i HB 86 behålls, eventuellt i något modifierad form. Samtidigt införs en starkt förenklad nattvardsbön, eventuellt i flera versioner, där det läromässiga innehållet begränsas till mycket korta och centrala formuleringar, som är obligatoriska, medan det uttryckligen ges utrymme för pastoralt bestämda eller kyrkoårsmässigt styrda formuleringar som skapas lokalt.

En fråga som aktualiserats i handboksgruppens förankringsarbete handlar om dopet som förutsättning för deltagande i nattvarden. Från att knappast ens vara en fråga har detta under den tid HB 86 varit i bruk vuxit fram som ett verkligt pastoralt problem. Detta märktes först i samband med konfirmationsarbetet, men frågan är numera närvarande vid i stort sett varje nattvardstillfälle i många församlingar. För många människor i dagens samhälle verkar det vara mer naturligt och enklare att börja sin väg in i kyrkan via nattvarden än via dopet.

Det ingår inte i handboksgruppens uppdrag att reflektera över den teologiska principfrågan, däremot vill vi aktualisera dess pastorala och liturgiska konsekvenser.

Svenska kyrkan har under många år har arbetat för att skapa öppenhet i gudstjänsten med rum också för människor som inte har traditionell kyrklig bakgrund och tydliga kristna referensramar. Likaså finns ett växande ekumeniskt samarbete med kyrkor där barndopet inte har samma starka ställning som i Svenska kyrkan. Detta gäller t ex för Svenska Missionskyrkan som Svenska kyrkan sedan 2006 har en överenskommelse med. Detta innebär att kyrkans gudstjänstfirande gemenskaper i allt större utsträckning i framtiden kommer att bestå av personer som inte är döpta.

Att i detta läge ha ett nattvardsbord som är partiellt stängt kan motverka den önskade öppenheten och uppfattas enligt olika vittnesbörd i vissa fall som exkluderande och ibland till och med direkt kränkande. Handboksgruppens önskan att stärka dopets ställning i gudstjänstlivet förutsätter att dopet uppfattas som gåva och erbjudande. Detta kan bli problematiskt om dopet samtidigt används för att markera en gränslinje mellan innanför och utanför.

3.8 Livets gudstjänster

Kyrkostyrelsens direktiv för arbetets första steg är primärt inriktade på mässan, medan det som i 1986 års handbok kallas ”kyrkliga handlingar” ska behandlas i ett senare steg. Handboksgruppen vill dock understryka behovet av att hålla samman reflektionen över gudstjänstlivet vare sig det handlar om söndagens gudstjänst, veckans gudstjänster eller de gudstjänster som aktualiseras i livets olika skiften.

Denna grundsyn innebär att det mesta av vad som sägs i dessa grundprinciper för Svenska kyrkans gudstjänst också gäller de gudstjänster som i HB 86 kallas kyrkliga handlingar. Vi har också valt att nedan föra vissa principiella resonemang om dessa gudstjänster, även om mycken reflektion lämnas till ett senare skede.

Själva begreppet ”kyrkliga handlingar” behöver behandlas utifrån tanken att gudstjänsterna i livets skiften är gudstjänster på samma villkor som kyrkans övriga gudstjänstliv. Begreppet var 1986 ett viktigt steg på vägen i att förskjuta bilden av dop, konfirmation, vigsel och begravning från prästens ”förrättning” till att uppfatta dem som kyrkans handlingar. Kyrkohandboksgruppen menar att det mot bakgrund av ovanstående resonemang nu finns anledning att lämna begreppet *kyrkliga handlingar* och sammanfatta alla de sakrament och gåvor som kyrkan räcker människor vid livets höjdpunkter och dess svåra stunder under en benämning som till exempel skulle kunna vara *livets gudstjänster*.

Bland dessa *livets gudstjänster* har dopet som sakrament en särställning. Här välkomnas en människa i kyrkans gemenskap. Sedan 1986 har dopet också fått en tydligare ställning i Svenska kyrkan, något som understryks av att kyrkotillhörigheten sedan 1996 kopplas till dopet.

Kyrkohandboksgruppen ser anledning att ytterligare stärka dopets ställning i det söndagliga gudstjänstlivet, liksom att tydliggöra kyrkans övriga gudstjänstliv i dopgudstjänsten genom att söka former för att fler församlingsrepresentanter än präst och musiker får möjlighet att agera i gudstjänsten.

En annan konsekvens av uppvärderingen av livets gudstjänster just som gudstjänster är att det blir tydligt att uttrycket ”den gudstjänstfirande församlingen” ibland kommit att tolkas snävt, som de som deltar i söndagens gudstjänst. Handboksgruppen vill därför understryka att de som deltar i dop, konfirmation, vigslar och begravningar också utgör en gudstjänstfirande församling och inte är ”besökare” hos ”den riktiga” gemenskapen.

Vid det enskilda tillfället kan det se ut som om den del av den gudstjänstfirande församling som kommit till exempel till en dopgudstjänst är en tillfällig sådan, men sett över en tid har många av deltagarna en lång gudstjänsthistoria med stor regelbundenhet vid livets höjdpunkter och dess svåra stunder.

Dop, vigslar och begravningar är gudstjänster som människor själva tar initiativ till. De uppkommer ur behov som har med förändringar i livssituationen att göra. Handbokens ordningar för dessa tillfällen bör präglas av en inkluderande hållning och ett inkluderande

språk. En öppen attityd och inbjudande atmosfär kan kombineras med en tydlighet om att det är gudstjänst som firas.

Delaktighetsfrågan vid livets gudstjänster utgör en särskild utmaning för kyrkan och för handboken. Redan i handbokens text måste det finnas en tydlig öppning för praktisk delaktighet. Hur mycket och på vilket sätt människor väljer att ta del måste dock vara fritt.

Grundhållningen i Svenska kyrkan är att en gudstjänst alltid är offentlig. Den är alltid en församlingsgudstjänst, öppen för alla. En gudstjänst som blir alltför präglad av privata önskemål kan skapa intryck av att den är en angelägenhet bara för de närmast berörda.

De tre dimensionerna *kyrka* (som har med tro, bekännelse och lära att göra), *församling* (gemenskapen i rummet i gudstjänstens nu) och *individ* (möjligheten att få utrymme för det egna) ska samspela i alla gudstjänster, även vid dop, konfirmation, vigsel och begravning. Detta ställer krav på de gudstjänstansvarigas lyhörddhet åt olika håll.

Kyrkohandboken ska erbjuda de resurser och sätta de ramar som samverkar till att gudstjänsten byggs på solid kristen grund med ord som skapar rymd och möjlighet till livstolkning. Församlingen som samlas till gudstjänst måste samtidigt få komma till sin rätt så att den egna gemenskapen blir synlig och relevant, samtidigt som stämning, ord och miljö förblir så öppen att varje individ känner sig mött med respekt för de egna perspektiven.

Det är församlingens kyrkoherde, som har ansvaret för att alla gudstjänster gestaltar Svenska kyrkans tro, bekännelse och lära. Inom dessa ramar bör människors personliga delaktighet och möjligheter att påverka gudstjänstens utformning uppmuntras. Kyrkohandboksgruppens intention är att den kommande kyrkohandboken ska upplevas som en resurs för människors delaktighet.

Under de snart 25 år som gått sedan HB 86 tillkom har ett antal sociala och teologiska förskjutningar skett i samhälle och kyrka. Detta kommer att nödvändiggöra nyformuleringar av en del av det material som finns i ordningarna för dop, konfirmation, vigsel och begravning. Behovet av detta har understrukits i det inledande förankringsarbetet, liksom också i kyrkomötets diskussioner. Grundläggande människosyns- och gudsbildsfrågor behöver bearbetas i vidare kretsar än kyrkohandboksgruppen, för att så småningom leda fram till formuleringar som är realistiska och hållbara både som uttryck för trohet mot kyrkans teologiska tradition och för det samhälle vi lever i.

3.9 Delaktighet och ansvar

3.9.1 Delaktighet

Allt sedan tillkomsten av HB 86 har begreppet *delaktighet* använts som ett uttryck för människans upplevelse av att få plats och känna sig hemma i en gudstjänst. Vägen till ett mer utbredd delaktighetstänkande har dock varit lång.

Under senare delen av 1900-talet har i större delen av kristenheten funnits en medveten strävan till det som Andra Vatikankonciliet uttryckt som *allas medvetna aktiva deltagande* i gudstjänsten med betoning på att detta är både en rätt och en plikt för de döpta. I Svenska kyrkan blev det 1968 möjligt för lekfolk att svara för textläsningarna i högmässan utan specialtillstånd, och 1975 öppnades möjligheten för andra gudstjänstdeltagare att biträda präst vid utdelandet av nattvarden.

Innebörden i den delaktighet som andra hälften av 1900-talet uppmuntrade hade två fokus. För det första handlade det om alla kristnas tjänst i att aktivt lovsjunga och be i gudstjänsten, att medvetet och aktivt ta till sig de bibeltexter som läses, att delta i kommunionen samt att dela med sig via kollekten och genom allt detta utrustas för vardagens tjänst. För det andra innebar det att en del av de församlade dessutom ska kunna ha särskilda

ansvarsuppgifter som textläsare, ljusbärare, förebedjare, gudstjänstvärd, försångare, präst, musiker m.m.

HB 86 ville förändra uppfattningen av gudstjänsten som i huvudsak prästens, kyrkomusikerns och körens uppgift, med övriga deltagare som åhörare och åskådare. Självklart hade församlingen dessförinnan alltid deltagit (tyst) i bönerna och haft möjlighet att delta i psalmsången, men det var enbart prästens röst som hördes i textläsning, predikan och böner. I detta avseende innebar HB 86 en stor principiell förändring med en pastoralteologiskt motiverad öppning för fler än präster och musiker att på olika sätt medverka liturgiskt i gudstjänsten. I HB 86 infördes i linje med detta även en ordning för söndaglig gudstjänst ”ledd av lekman”, Söndagsbön/Veckobön.

I Svenska kyrkan finns många stora kyrkorum där gudstjänstfirarnas antal ibland är mycket litet. Detta får inte förringa gudstjänsten som sådan. Också till antalet deltagare ”små” gudstjänster ska förberedas och genomföras så att de blir fullödiga i vårt möte med Gud, varandra och oss själva. Små gudstjänstceller har dessutom ofta stor lokal betydelse, med viktiga återverkningar både regionalt och nationellt. Däremot är det särskilt viktigt att anpassa gudstjänsten till situationen, både när det gäller gudstjänstfirarnas behov och önskemål och de utmaningar som rummet erbjuder.

Kyrkohandboken ska ge rika resurser för en sådan anpassning, vilket handlar om formuleringar i böner och texter och om musikaliska möjligheter, liksom om möjlighet till flexibilitet i gudstjänstens innehåll. I den lokala församlingen ligger ansvaret för att dessa resurser tas till vara så att det underlättar och stärker den gudstjänstfirande gemenskapens bön och delande i det rum och i den situation som är för handen. När bara ett fåtal människor deltar i gudstjänsten är det viktigare än någonsin att gudstjänsten utformas i dialog med dem som faktiskt är där.

Den grundläggande innebörden av delaktighet är som kyrkohandboksgruppen ser det att gudstjänstdeltagarna möts som myndiga bedjande och sökande människor i relation med varandra och med Gud. Vid detta möte ber man för varandra och för världen, fördjupas genom individuell och gemensam reflektion över Guds tilltal i ordet, stämmer in i lovsången, delar nattvardsgåvorna och sänds i världen. I en sådan förståelse blir gudstjänsten inte något som några få producerar för andra utan en gemensam handling.

Den praktiska delaktighet som består i att gudstjänstfirarna får särskilda uppgifter i gudstjänsten bör därmed inte överskugga att delaktighet också till exempel handlar om att uppleva respekt, att känna igen människor, att kunna sjunga med i sångerna, att känna igen gudstjänstens perspektiv och att ha inflytande över gudstjänsten.

Handboken bör ge tydliga anvisningar om praktisk delaktighet, samtidigt som den bör utformas i medvetenhet om att många föredrar att fira gudstjänst i huvudsak genom att lyssna och delta i bön och sång.

3.9.2 Gudstjänst med alla

Kristen tro ser varje människa som skapad till Guds avbild. Var och en som deltar i gudstjänsten måste därför kunna göra det utifrån sina egna förutsättningar, oavsett ålder, kön, sexualitet, klass, fysisk och mental förmåga eller etnicitet. Utrymme och synlighet ska finnas för alla som är där, oavsett förutsättningar eller gruppstillhörighet.

Samtidigt är vårt samhälle präglad av en lång rad former av strukturell diskriminering av människor, där tillhörighet till en viss grupp blir en grund för utanförskap eller marginalisering. Sådan strukturell diskriminering måste motverkas, något som kan göra det motiverat att ta särskild hänsyn till en viss grupp.

Olika individers möjlighet till andlig utveckling och delaktighet i gudstjänsten kan inte lösas enbart genom ordningar i kyrkohandboken. Det handlar om församlingens visioner och medvetenhet om den sociala situationen, om ett ledarskap som gör människor delaktiga både i planering och gudstjänstfirande, samt om att församlingen bejakar delaktighetens idéer. Samtidigt är det särskilt viktigt att uppmärksamma grupper som på olika sätt exkluderas i samhället, så att tillhörighet och gemenskap i gudstjänsten är möjlig för alla. Exempelvis är det viktigt att gudstjänstens relationella språk formuleras på ett sätt som ger rum för alla sorters familjerelationer och etnisk bakgrund. Frågan om kön och gudstjänst behandlas särskild nedan, under rubriken inkluderande språk. Här ska endast något ytterligare sägas om barn och gudstjänst, samt om behovet av en gudstjänstmiljö som fungerar också för människor med funktionsnedsättningar.

Enligt Bibeln har barnen en särställning i kristen tro. I doggudstjänsten citeras Markusevangeliet: *Låt barnen komma hit till mig och hindra dem inte: Guds rike tillhör sådana som de* (Mark 10:14). Detta sade Jesus i en kultur där barn (liksom i viss mån kvinnor) generellt var en underordnad grupp. Barn var människor i vardande. Och, fortsätter evangelisten, Jesus tog dem i famnen, lade händerna på dem och välsignade dem. Jesus ger ett omvänt perspektiv på Gudsriket. Det är inte barn som måste bli som vuxna, utan vuxna som måste bli som barnen för att komma in i himmelriket (Matt 18:3). Perspektivet att barnen har en särställning tar också kyrkoordningen fasta på redan i inledningstexten till första avdelningen: *I kristen tro intar barnen en särställning och de behöver därför särskilt uppmärksammas i Svenska kyrkans verksamhet.*

Medan vissa församlingar fortfarande firar familjegudstjänst regelbundet är andra församlingar inriktade på att barnen ska vara med i varje gudstjänst. Där införs ofta söndagsskola i högmässan. Ungdomar som deltar i konfirmandverksamheten utgör i vissa församlingar en stor del av dem som regelbundet firar gudstjänst. I Svenska kyrkans riktlinjer för konfirmandarbetet kan vi läsa: *För att konfirmanderna ska uppleva att gudstjänst och andakt talar om livet här och nu måste de få vara aktivt engagerade och delaktiga. Därför är det viktigt att gudstjänster och andakter utformas så att konfirmandernas liv blir synliggjorda och deras språk och gestaltande uttryck blir tagna på allvar. Gudstjänsten och dess gemenskap ska bidra till att stärka konfirmandernas upplevelse att vara en del av den världsvida kyrkan.*⁷

I gudstjänsten möts vi utifrån vår olikhet. Gudstjänsten får inte ställa grupp mot grupp utan behöver ge rum för människor som individer och hjälpa individerna att möta varandra och Gud. Det är grunden för att se varandras behov på djupet. Ett sådant förhållningssätt går inte att organisera fram genom formuleringar i kyrkohandboken. Kyrkohandbokens ordningar bör utgöras av ordningar tänkta för alla och inte för specifika grupper. Genom böner och texter med öppna formuleringar kan handboken också tillhandahålla liturgiskt material som öppnar sig för såväl barn och unga som vuxna och äldre.

I många församlingar deltar människor med olika funktionsnedsättningar regelbundet i gudstjänsten. I dialog är det ofta möjligt att tillgodose de behov av hjälpmedel som kan underlätta för den som har en funktionsnedsättning att vara delaktig i gudstjänsten. Utmaningarna till kyrkohandboken handlar här om att tillhandahålla sånger och liturgiska texter på lätt svenska och att inte föreskriva eller ta för givet fysiska rörelsemönster i kyrkorummet som försvårar tillgängligheten. En möjlighet att överväga är att gudstjänstens centrala moment, till exempel Herrens bön och Välsignelsen, alltid ska tecknas.

⁷ Riktlinjer för Svenska kyrkans konfirmandarbete, antagna 2007-10-24.

3.9.3 Ledarskap

HB 86 avsåg genom sin alternativrikedom att verka för en större delaktighet från församlingens del i gudstjänstens planering och genomförande. Genom prästens inflytande över valet av alternativ har dock en oönskad bieffekt ibland blivit att prästens och i viss mån kyrkomusikerns inflytande över gudstjänsten snarare har stärkts.

Det är grundläggande att var och en som har ledaruppgifter i gudstjänsten ser sig som en del i den gudstjänstfirande församlingen. Gudstjänstledaren står inte utanför gemenskapen men har som sin speciella uppgift att leda bön i ord, ton eller handling, så att andra kan delta instämmande. Uppgiften är att hjälpa människor att möta Gud, medmänniskorna och sig själv utan att ledaren hamnar i fokus.

En delaktighet av det slag som ovan skisserats behöver ett ledarskap i gudstjänsten som stöder det gemensamma förberedandet och firandet. Eftersom ledarskapet utgår från ledarens egen delaktighet i gudstjänstlivet blir ledarskapet en konsekvens och fortsättning av denna förtrogenhet med den gudstjänstfirande församlingens liv, på det individuella och kollektiva planet. Då växer bön, sång och musik och predikan ur gemensamma relationer och erfarenheter. I sådana processer är de liturgiska texterna resurser som kan användas för att människors liv, smärta och glädje ska komma till uttryck inför Gud.

Den som har ansvar för musiken har en viktig uppgift att med sångens och musikens hjälp bidra till att en gemenskap formas. En viktig ledaruppgift är att uppmuntra, stimulera och leda församlingens gemensamma sång. I detta perspektiv är musikern främst församlingens musikpedagog, som förlöser och hjälper till att lyfta de musikaliska språken.

Utöver prästen och musikern finns det andra som ofta har en viktig plats i planering och genomförande, både långsiktigt och när det gäller enskilda gudstjänster, som till exempel vaktmästare, kyrkvårdar, diakoner och pedagoger. Även för dessa är utgångspunkten att alla särskilda uppgifter i gudstjänsten har sin bas i deras personliga deltagande i församlingens bön och lovsång.

För fortsatta överväganden nämner vi att vår egen tradition har vissa liturgiska moment reserverade för en prästvigd: förlåtelseorden, nattvardsbörens instiftelseord och välsignelsen. Dessutom har prästen huvudansvar för predikan. Motsvarande gäller performativa ord och uttryck i de kyrkliga handlingarna, samt förkunnelsen i dessa gudstjänster. Övervägandena får visa hur mycket av ”lednings-/utförandeanvisning” i form av P(räst), L(iturg, ledare) eller F(örsamling) som ska finnas i en kommande handbok.

Vi erinrar här om läronämndens uttalande inför kyrkomötets beslut om HB 86. *Som ett läromässigt uttryck för vad ’församling’ är” ville läronämnden inför beslutet om kyrkohandbok i kyrkomötet 1986 ”understryka vikten av att församlingens lekmän i så stor utsträckning som möjligt medverkar i gudstjänsten i enlighet med anvisningarna i gudstjänstordningarna.*

3.10 Terminologi

I handboksgruppens förankringsarbete har frågan om benämningen av *söndagens gudstjänst* aktualiserats. För *allmänna gudstjänster* på sön- och helgdagar finns i HB 86 åtta olika benämningar och ritual, inklusive *Julotta* och *Långfredagsgudstjänst*, alla under samlingsbegreppet *huvudgudstjänster*. Begreppet *huvudgudstjänst* infördes genom en förordning 1976 i samband med försöksverksamheten inför HB 86. Med *huvudgudstjänst* avsågs ”den normala församlingsgudstjänsten på sön- och helgdagar” (se KO, kommentar till

§ 3, kap 17). Syftet var att markera att en gudstjänst i veckan, på söndagen, skulle vara den gemensamma församlingskonstituerande gudstjänsten.

Begreppet *huvudgudstjänst* har fått en juridisk klang och uppfattas inte sällan som uttryck för kravet att *församlingens gemensamma gudstjänst* på sön- och helgdagar ska firas enligt kyrkohandboken. Därmed har andra gudstjänster kunnat uppfattas som mindre viktiga vad gäller handbokstrohet och därtill hörande frågor om t. ex. kyrkans tro, bekännelse och lära. Det finns därför anledning att överväga användningen av begreppet *huvudgudstjänst*.

Ett av skälen till att mångfalden av benämningar uppstod var ambitionen att ordet *mässa* bara skulle användas för gudstjänster med nattvard. Därmed kom dock ordet *högmässa*, vars ursprungliga innebörd var att ange församlingens gemensamma gudstjänst, att bli ett ord för en gudstjänstordning bland andra.

Direktiven från kyrkostyrelsen talar om en samlande grundordning för mässan. I förankringsarbetet har därtill framkommit önskemål om att floran av gudstjänsttyper och benämningar ska minskas. Ambitionen är därför att skapa *en* gemensam grundordning för såväl högmässa som för gudstjänst utan nattvard. En alternativriktning i kyrkohandboken ska säkerställa att innehållet i dessa gudstjänster ska kunna anpassas utifrån den lokala församlingens behov och situationer.

En andra terminologisk fråga gäller begreppet *kyrkliga handlingar* som samlande benämning för gudstjänster vid dop, konfirmation, vigsel och begravning. Frågan har berörts ovan (avsnitt 3.8), och även på denna punkt har förankringsarbetet visat på bred kritik mot begreppet *kyrkliga handlingar*. Som ny samlande benämning i kommande kyrkohandbok föreslår handboksgruppen uttrycket *livets gudstjänster*.

En tredje terminologisk fråga gäller den förändring som ovan motiverats vad gäller benämningarna *Inledning* respektive *Avslutning* i HB 1986 (t. ex. i högmässan). Vi föreslår att dessa i en kommande *grundordning för mässan* ersätts med *Samling* respektive *Sändning*.

3.11 Slutsatser för handboksarbetet

Med utgångspunkt i ovanstående resonemang rekommenderar kyrkohandboksgruppen:

- 1. Kyrkohandboken behöver medvetet gestaltas så att rika möjligheter till "öppna ytor" och egen reflektion finns i gudstjänsten, i avsikt att gudstjänstfiraren ska få så mycket utrymme att bön och budskap ska kunna vara i kontakt med de egna erfarenheterna.*
- 2. Börens språk behöver använda sig av öppna formuleringar, så att gudstjänstfirarens egna erfarenheter får utrymme i bönen. Med öppna formuleringar menar handboksgruppen ett språk som pekar ut börens centrum, men som i så liten grad som möjligt preciserar och exemplifierar.*
- 3. Bönen i kyrkohandboken bör formuleras med medvetenhet om att lyssnande till Gud är en lika viktig del av börens hållning som talandet.*
- 4. Kyrkohandboksgruppen avser inte att föreslå nya symbolhandlingar, eftersom sådana handlingar i hög grad bör springa ur lokala behov och omständigheter.*
- 5. Centrala delar av text- och böneskatten bör vara gemensamma för hela kyrkan. Detta gäller till exempel trosbekännelsen, Herrens bön, den aronitiska välsignelsens formuleringar samt centrala delar av nattvardsböerna.*
- 6. Kyrkohandboken ska innehålla kyrkoårsberoende alternativ.*
- 7. Bekännelse- och förlåtelsemomenten bör få flera alternativa utföranden i kyrkohandboken. Vägledande principer bör vara:*

a. att bönerna inte blandar ihop synd, skam och svaghet, utan att det som bekänns verkligen är synd och inget annat. Framför allt gäller det när förlåtelseformuleringar följer på bekännelsen. Mänsklig svaghet och mänskligt tillkortakommande är inte synd i denna bemärkelse utan en del av den fallna skapelsen.

b. att bönen om förlåtelse har försoningen som sin utgångspunkt, d.v.s. att människans relation till Gud inte är bruten, så att det skulle vara förlåtelsehandlingen som återupprättar relationen. Vi ber inte om förlåtelse för att Gud ska återuppta gemenskapen utan för att påminna oss själva om att den från Guds sida aldrig varit bruten.

c. att det ska finnas möjlighet att fira en fullständig gudstjänst utan bön om förlåtelse/förlåtelseord.

d. att förlåtelsemomentet placeras och uttrycks i gudstjänsten på ett sådant sätt att det inte uppfattas som att det brutna och sårbara livet tillhör det vi måste lämna för att kunna fira gudstjänst.

8. Huvudmomentet Ordet bör utformas med dialogisk utgångspunkt, eftersom både tilltal, reflektion och svar är delar av alla våra relationer. Detta gäller också i gudstjänstens relationer med Gud, medmänniskan och oss själva. Detta kan göras till exempel genom att:
- a. kyrkohandboken noterar i anvisningarna att predikan kan få lokal förankring genom att den förbereds i dialog med flera i församlingen.
 - b. momentet predikan kan åtföljas av rum för eftertanke.

9. Det bör vara frihet kring hur många texter som ska läsas i gudstjänsten. Vid den gemensamma gudstjänsten ska alltid evangeliet läsas.

10. De liturgiska konsekvenserna av ett partiellt slutet nattvardsbord i gudstjänster som gör anspråk på öppenhet måste utredas vidare, eftersom kyrkohandboksgruppen bedömer det som en omöjlighet att skapa liturgiska former som förenar öppenhet och slutenhet på ett trovärdigt sätt.

11. Även om utvecklingen tycks gå mot att nattvard alltid firas på söndagar måste grundordningen utformas så att den gemensamma gudstjänsten kan firas såväl med som utan att nattvard.

12. Grundordningen ska utformas så att den gemensamma gudstjänsten ska kunna ledas av ickeprästvigd.

13. För nattvardsbönerna föreslår kyrkohandboksgruppen följande:

a. att kyrkohandboken markerar att en nattvardsbön som i praktiken bara innebär att prästen ber instiftelseorden tillhör undantagen och inte är en fullödig nattvardsbön.

b. att 1986 års nattvardsböner bevaras ungefär i sin nuvarande form

c. att ytterligare nattvardsböner införs, där endast ett mindre ramverk av i förväg formulerade meningar finns. Detta ramverk kan sedan kompletteras med lokalt formulerad bön.

14. Den vägledande principen för musiken såväl som för orden i gudstjänsten är den evangelisk-lutherska principen att evangelium ska räckas på folkspråket. Igenkännandet av vår tids musikaliska genrer och uttryck är därför en utmaning för kyrkohandboksarbetet.

15. Betoningen av vikten av inkludering och delaktighet är lika viktig när det gäller utformningen av musik som av ord och bön. Kvalitet, inkludering och delaktighet är komplementära begrepp som inte är i motsatsställning till varandra.

16. Eftersom den mänskliga rösten är det primära instrumentet har sången en särställning i gudstjänstens musik.

17. *Kyrkohandbokens musikaliska möjligheter behöver kompletteras med liturgisk musik i flera genrer. Eventuellt kan detta innebära att de äldre mässerierna bantas något. Reaktionen i remissförandet får utpeka vilken väg man bör gå här.*
18. *Önskemålen om genrebredd gör också att kyrkohandboken bör inspirera till en bredare instrumentering i gudstjänsten, samtidigt som orgelns unika kvaliteter tas till vara.*
19. *Önskemålen om genrebredd kommer att göra skapande av nya liturgiska texter nödvändig, eftersom de nuvarande texterna är anpassade för en mer ålderdomlig musik och inte gärna låter sig kläs i andra genrens musikaliska dräkt.*
20. *Man bör överväga hur musiken till kyrkohandboken ska regleras. En möjlighet är att handboken erbjuder ett antal mässerieser i olika genrer, men att man också accepterar att nykomposition till kyrkohandbokens föreslagna texter av mer lokal karaktär kan ske.*
21. *Musikens roll vid livets gudstjänster bör ses över, så att sådana inslag får en mer integrerad roll i liturgin än vad som för närvarande är för handen.*
22. *Beträffande ordningarna för dop, konfirmation, vigsel och begravning har, sedan HB 86 kom till, ett antal förskjutningar skett i samhälle och teologi som motiverar ett mer generellt nyformuleringsarbete i dessa ordningar. Trohet mot kyrkans tro, bekännelse och lära samt realism i människo- och samhällssyn behöver formuleras i bön, text, sång och musik som skapar öppenhet och inkludering i gudstjänsten.*
23. *Ett generellt beaktande av att gudstjänstens olika moment måste fungera som uttryck för kyrkans, församlingens och individens behov är centralt för kyrkohandbokens uppbyggnad. Detta får betydelse för var ansvaret för gestaltningen av olika moment placeras.*
24. *Gudstjänstens utgångspunkt är att vi som deltar är olika. Och det är som individer snarare än grupper vi deltar. Öppenhet, enkelhet och inklusivitet gör att människor kan delta oavsett ålder, kön, sexualitet, klass, fysisk och mental förmåga och etnicitet.*
25. *Gudstjänstens centrala moment, till exempel Herrens bön och välsignelsen bör normalt tecknas.*
26. *Inga förändringar behövs beträffande de moment som ska läsas av präst i gudstjänsten. Eftersom övriga moment redan i dag av teologiska skäl kan ledas av en gudstjänstledare som inte behöver vara prästvigd ska kyrkohandboken inte reglera ledarskapet utöver detta.*
27. *Ambitionen är att kyrkohandboken inte bara ska vara söndagens och högtidens bok utan att struktur och material ska finna en vidare användning i församlingens gudstjänstliv.*
28. *Gudstjänsternas benämningar behöver ses över. Kyrkohandboksgruppen föreslår:*
- a. *att begreppet huvudgudstjänst i kyrkoordningen får en genomlysning.*
 - b. *att begreppet kyrkliga handlingar ersätts av benämningen livets gudstjänster.*
 - c. *att rubrikerna Inledning respektive Avslutning ersätts med Samling respektive Sändning.*

4 Inkluderande språk

4.1 Språk och verklighet

Till de uppgifter som kvarstår för nuvarande handboksgrupp från handboksöversynen 1997-2000 hör "en bearbetning av de liturgiska formuleringarna i syfte att finna ett mer inkluderande språkbruk". Gruppens överläggningar har i detta avseende visat på tre tydliga tendenser. För det första är önskan om ett mer inkluderande språkbruk tydligt förankrad i kyrkan. För det andra finns det en önskan att vidga frågan från att bara avse det verbala språket med avseende på genus till att gälla gudstjänstens många språk och uttryck och den mångfald som gudstjänsten behöver rymma också i andra avseenden än kön. För det tredje

finns en önskan att i första hand söka kompletteringar till det traditionella språket, snarare än att byta ut ord och fraser. Detta gäller särskilt väl inarbetade formuleringar.

Handboksgruppen vill inledningsvis lyfta fram några utgångspunkter för sin reflektion om inkluderande språk. Den första utgångspunkten gäller de maktaspekter på språket som har fått ökad uppmärksamhet under senare år. Språk är bärare av makt genom att språk definierar och strukturerar hur vi uppfattar den verklighet vi är del av. Behovet av att arbeta för ett mer inkluderande språkbruk i handbok och gudstjänstliv har sina rötter i medvetandet om olika typer av diskriminering och ojämlikhet i samhället.

Handboksgruppens andra utgångspunkt hör hemma i de ovan refererade tankarna om relationen mellan gudstjänst och kultur. Det finns alltid en spänning mellan gudstjänsten som en del av det samhälle där den ingår, och så till vida kontextuell, och dess potential att på evangelisk grund stå i motsättning till detta samhälle, som en motkulturell kraft. I centrum för gudstjänstens förmåga att som motkulturell kraft stå emot olika former av förtryck finns Jesu identifikation med samhällets mest marginaliserade och utstötta. På Jesu tid handlade det om allt från människor med spetälska till kvinnor som betraktades som synderskor, eller tullindrivaren, som hade ett arbete som andra såg ner på. I vår tid handlar det om andra former av utsatthet, som kan vara en effekt av olika – och ibland samverkande – faktorer som fattigdom, etnicitet, religion, kön, sexualitet, funktionshinder och ålder.

Gudstjänstens motkulturella aspekt gäller alla former av förtryck. Samtidigt är det angeläget att minnas att diskussionen om inkluderande språk har sina rötter i den långtgående och omfattande kritik som formulerats under de senaste decennierna i fråga om kvinnors ställning i kyrkolivet. Denna kritik beaktades endast parentetiskt i utformningen av HB 86. Gudstjänst måste gestaltas i medvetenhet om kyrkans egen historia av osynliggörande och ibland även förtryck av kvinnor, liksom klarsyn inför bristen på jämställdhet mellan könen i det samhälle där gudstjänstens firas. Handboksgruppen menar att de slutsatser som nedan formuleras i fråga om kön också ska kunna översättas till och tillämpas i relation till andra former av marginalisering och diskriminering som ett ensidigt språkbruk kan förstärka. Exempel kan vara ung-gammal, innanför-utanför, troende-tvivlande, fattiga-rika, friska-sjuka, ljus-mörker etc.

4.2 Text och ord

Begreppet ”inkluderande språk” kommer från engelskan, där *inclusive language* varit ett begrepp i decennier. Tanken är att det sätt på vilket vi talar om och till Gud och människor ska inkludera och göra rättvisa åt olika mänskliga erfarenheter. Framför allt har uttrycket kommit att användas i fråga om kön. I kyrkans sammanhang har det skett mot bakgrund av en språklig praxis att män, enskilt eller i grupp, fått representera mänskligheten i dess helhet genom att maskulina tilltal eller pronomen har använts, oavsett om bara män eller både kvinnor och män avsetts.

Likaså har diskussionen förts i förhållande till ensidigt maskulina sätt att tala om och till Gud. Feministteologisk kritik har påvisat att ett ensidigt maskulint språkbruk riskerar att bidra till en försnävad gudsbild. Gud rymmer inte i mänskliga köns kategorier utan är bortom kön.

Det finns en nära relation mellan gudstjänstspråk och kultur. Det språkbruk med maskulina metaforer som uttrycker Guds makt och överhöghet, liksom ibland Guds åtskildhet från det skapade, har sina rötter i en i ursprunglig mening patriarkal kultur. Där regerade husfadern över kvinnor, barn och slavar och där regerade kungen på motsvarande sätt riket. I en sådan kultur kom ord som herre, fader och konung att bli naturliga uttryck för makt och överordning.

I modern svenska har orden förlorat sin tidigare valör, men lever ändå kvar i gudstjänstspråket, vilket kan upplevas problematiskt. Risken är att språket bidrar till att bevara samhällsstrukturer där män har företräde framför kvinnor. Likaså finns det något stötande i att ord hämtade från kvinnligt mänskligt kön aldrig används för att beteckna det gudomliga, medan det inte finns motsvarande begränsning för manligt mänskligt kön. Här finns en rikedom av bibliska bilder, utöver de hittills nämnda, att anknyta till, däribland också feminina.

En revision av sätten att tala om Gud i handboken måste ta hänsyn till möjligheter och begränsningar, både i nuvarande språkbruk och i tänkbara alternativ. För att gudstjänsten ska bli evangeliskt befriande behöver språket medvetet användas på ett sätt som bryter mönster som osynliggör eller binder människor. Gudstjänstspråket bör öppna för och inbjuda till förändring. Det gäller också ur könsperspektiv. *Inclusive language* har i Svenska kyrkans sammanhang och framför allt i utredningsarbetet för en ny kyrkohandbok år 2000 kommit att översättas som "inkluderande språk". Mot detta kan riktas invändningar, t ex att det ligger långt från vanligt svenskt språkbruk, samt att det snarare kan ge association till något uppifrån inneslutande än till något befriande och öppnande. Men eftersom uttrycket "inkluderande språk" blivit spritt och accepterat ser handboksgruppen inte skäl att introducera ett alternativt begrepp.

Innehållsligt tolkar handboksgruppen inkluderande språk som en strävan till ett könsmedvetet befriande språk, präglad av Guds befriande kraft. För att språket ska fungera befriande behövs en medvetenhet om de hinder som binder människor. Det kan handla om klassiska teologiska problem som synd och skuld, men också om olika former av marginalisering, grundade på faktorer som kön, funktionshinder, sexualitet eller etnicitet. Ett inkluderande språk präglas av en strävan att synliggöra både kvinnor och män, historiskt såväl som i nuet. När mänskligheten som helhet åsyftas bör därför könsbestämda ord undvikas. Ett inkluderande språk utgår från tanken om alla människors lika värde, men också från en analys av hur marginalisering och osynliggörande bidrar till ojämlikheter i samhället.

Ett inkluderande sätt att tala om och till Gud bygger på den teologiska utgångspunkten att Gud är bortom kön. Ett inkluderande språk tar vara på rikedomen i det bibliska språkbruket, men kan också ta hjälp av mer moderna bilder, som präglas av andra relationer mellan könen. Det centrala är att språket uttrycker den kristna tron på Guds treenighet, inkarnationen och uppenbarelsen i Jesus Kristus. Detta kan åstadkommas på olika sätt. Den *neutraliserande* vägen innebär att ersätta grammatiskt könsbestämda ord med neutrala. Istället för till Fader eller Herre kan bönen exempelvis riktas till Livets källa eller Gud. Denna väg är dock otillräcklig som enda alternativ, eftersom den inte ifrågasätter den starka associationen av gudomlighet till manligt kön. Som påtalades i remissbehandlingen av förslaget till ny kyrkohandbok år 2000 kan det också påverka gudsrelationen negativt om den blir alltför "avkönad", eftersom vi har svårt att relatera utan att könsbestämma. Ett ofta användbart alternativ är ordet "Du", som är könsinklusivt men också personligt.

Den *kompletterande* vägen innebär att variera maskulina och feminina beteckningar och tilltal. Också en ensidig användning av en sådan väg rymmer problem. Grammatiskt feminina motsvarigheter till ord som Herre och Konung finns inte. Däremot kan det gå lättare att hitta grammatiskt feminina ord för att uttrycka Guds närhet eller medkänsla. Samtidigt finns det en risk att sådana ord bara bekräftar könsrelaterade fördomar och stereotyper. Denna väg riskerar därmed att underbygga förutfattade meningar om manliga och kvinnliga egenskaper hos människor, men också hos Gud. Ibland kan pronominet "hon" om Gud vara ett alternativ, som just genom överraskningseffekten gör tydligt att Gud är bortom våra föreställningar om kön.

Könsneutralt och maskulint könsbestämt språk används ofta tillsammans i HB 86. På motsvarande sätt ser handboksgruppen det som möjligt och positivt att medvetet kombinera könsneutralt och könskompletterande språk, ett bruk som påbörjats i arbetet med den nyligen antagna versionen av evangeliebokens nya serie Dagens bön. Ord med feminint genus kan, likaväl som maskulina ord, användas i talet om och till Gud, men också med samma begränsning. Inget språk kan fullt ut fånga vem Gud är.

4.3 Liturgisk text och bibelöversättning

Ytterligare en uppgift som kvarstår från kyrkohandboksöversynen 1997-2000 är att anpassa det liturgiska språket till Bibel 2000. Det handlar om kyrkohandbokens bibelcitats och anspelningar på bibelord. När detta direktiv ska samordnas med direktivet om ett mer inkluderande språkbruk uppstår flera svåra avvägningar.

I översynsarbetet för kyrkohandboken och evangelieboken 1997-2000 anfördes av både evangelieboksgrupp och handboksgrupp vissa problem med att i varje bibelanknytande formulering direkt följa Bibel 2000. Ett av skälen var att Bibel 2000 i vissa avseende är mer dominerad av maskulina och hierarkiska uttryck än 1917 års översättning. Det gäller till exempel uttrycket "Guds barn", som i Bibel 2000 översatts med "Guds söner". Vidare hade den söndagligt återkommande Gloria-texten (Ära vare Gud i höjden) i Bibel 2000 fått en närmast exkluderande slutformulering ("åt dem han har utvalt"). Ett annat exempel på svårigheter gäller bristande samstämmighet mellan etablerade melodislingor och till exempel orden om Guds lamm i Bibel 2000. Dessa problem, av vilka somliga går på tvärs mot direktiven om ett mer inkluderande språk, finns redovisade i Svenska kyrkans utredningar 2000:3 och 2000:5.

Handboksgruppen vill i detta sammanhang påminna om att det historiskt inte funnits något entydigt samband mellan bibelöversättningar och liturgiska formuleringar. De liturgiska bönerna har förhållit sig förhållandevis fritt till den aktuella bibelöversättningen. På samma sätt förhåller det sig i vissa delar av den nya evangelieboken, där det inte heller alltid råder exakt överensstämmelse mellan Bibel 2000 och texterna i evangelieboken.

En kommande kyrkohandbok ska givetvis i sina bibelcitats och bibelanspelningar i möjligaste mån följa den av Svenska kyrkan antagna översättningen Bibel 2000. I de fall då översättningen kan tyckas stå emot kravet på ett mer inkluderande språk, får man avgöra från fall till fall hur man löser problemet. En väg kan vara att söka nya alternativa formuleringar, som inte kommer nära ett bibelcitat men ändå uttrycker samma sak.

4.4 Slutsatser för handboksarbetet

Handboksgruppen rekommenderar följande principer för en revision av handboken i riktning mot ett mer inkluderande språk:

- 1. Det grundläggande kriteriet för strävan till inkluderande språk bör vara teologiskt. Språket ska stå i kontinuitet med Bibel och tradition och uttrycka den kristna tron på Guds treenighet, inkarnationen och uppenbarelserna i Jesus Kristus.*
- 2. Det verbala språket används, liksom musiken, alltid i ett rituellt sammanhang av rum, personer, händelser och symboler, som måste gestaltas på ett befriande sätt i relation till ord och musik om gudstjänsten ska fungera inkluderande. Detta arbete är en del av den lokala gudstjänstfirande församlingens ansvar.*
- 3. Ändringar i ord och musik bör genomföras med varsamhet och med omtanken om den gudstjänstfirande församlingen i centrum. Förändringar genomförs bäst som förslag och alternativriktighet, som ger möjlighet att pröva vad som är hållbart i längden. Restriktioner och förbud bör i möjligaste mån undvikas.*

4. Särskild hänsyn bör tas till det förhållande att orden för Gud i kristna kyrkor både historiskt och över världen dominerats av maskulint språk. Samtidigt som Svenska kyrkan knyter an till detta språkbruk kan kyrkan ekumeniskt också bidra genom att visa på hur samma tro både i Bibel och i tradition också har uttryckts med andra ord, liksom hur det kan ske idag. Gamla och nya uttryck bör ställas sida vid sida för att komplettera och brytas mot varandra.
5. Det verbala språket bör granskas kritiskt ur ett maktperspektiv i fråga om kön, men också i fråga om ojämlikhet relaterad till exempelvis sexualitet, klass, fysisk och mental förmåga eller etnicitet.
6. Ord och bilder bör väljas på ett sätt som synliggör både kvinnor och män.
7. Enbart maskulint genus bör undvikas när både män och kvinnor åsyftas.
8. Det finns i många sammanhang goda skäl att använda ord som Herre och Fader för Gud. Slentrianmässigt och oreflekterat val av maskulint språkbruk bör däremot undvikas.
9. Handboken bör erbjuda goda variationer och komplement där Gud omtalas och tilltalas med feminint genus.
10. Ord som framhäver Guds övermakt bör medvetet kompletteras med ord som uttrycker Gud som befriare och i solidaritet med svaga och förtryckta. Likaså bör uttryck för Guds makt som ger associationer till kvinnors makt eftersträvas som alternativ och komplement.
11. Oreflekterad användning av könsbestämda schabloner av typen ”stark fadershand” eller ”öm modersblick” bör undvikas.

5. Inriktningen framöver

Kyrkostyrelsen framhåller i sina direktiv för arbetet att HB 86 i huvudsak fungerar bra och att arbetet därför handlar om en översyn snarare än en revision. Kyrkohandboksgruppen instämmer mot bakgrund av det arbete vi hittills utfört i att HB 86 i många avseenden fyller de behov som finns i Svenska kyrkans församlingar. Kyrkostyrelsen anger också ett antal centrala och grundläggande frågeställningar som man vill ha närmare utredda och fördjupade, för att se vilka konsekvenser detta kan komma att få för översynens riktning och omfattning.

I anslutning till detta vill handboksgruppen lyfta fram ett antal punkter där vi uppfattar att Kyrkostyrelsens direktiv innebär att ett mer grundläggande arbete behöver genomföras.

Den första punkten gäller direktivens anvisning om att göra det verbala språket mer inkluderande. Det är gruppens uppfattning att detta är angeläget, och att det finns en betydligt större enighet om behovet av en sådan förändring nu än för tio år sedan. Vidare har förankringsarbetet visat, att önskan om ett mer inkluderande språk gäller mer än språkets genusaspekter. Detta bör innebära ett mer grundligt arbete med flertalet av handbokens texter, språkligt, teologiskt och liturgiskt.

Den andra punkten gäller sammanförandet av handbokens olika ordningar till en grundordning, som varierar med hjälp av ett antal alternativa texter. Denna punkt har sin bakgrund i Kyrkostyrelsens direktiv om att arbetet ska inledas med ett förslag om en grundordning för mässan. Därtill har det hittills genomförda förankringsarbetet visat på behovet av en tydlighet när det gäller gemensam struktur, inom vilken det finns stora möjligheter till lokal variation.

Eftersom *ordo*-tänkandet redan präglar HB 86 innebär en sådan omgruppering av materialet inget brott med det generella tänkandet i denna handbok, utan mer att översynen

följer HB 86 linje ytterligare en bit i utvecklingen. Denna aspekt av arbetet kräver i princip inga strykningar utan handlar just om en omgruppering av befintliga texter.

Den tredje punkten gäller de tydliga behov av förändringar som vi uppfattat när det gäller det som i handboken sammanfattas som kyrkliga handlingar. Denna punkt specificeras inte i Kyrkostyrelsens direktiv, utom så till vida att den ska höra till arbetets andra fas.

Den fjärde punkten gäller de tydliga behov av förändring som vi också hört vad gäller den liturgiska musiken, särskilt när det gäller att komplettera den gregorianskt präglade mässmusiken med nya musikaliska former. En sådan insats kommer också att kräva ett visst mått av nyskrivna texter.

Uppsala, Stockholm, Lund och Linköping den 9 november 2009

Ninna Edgardh

Martin Modéus

Lena Petersson

Lars Åberg

Anders Björnberg

Bilaga 1

Förankringsarbetet

Handboksgruppen och Kyrkostyrelsens referensgrupp har haft gemensamma överläggningar två ggr årligen sedan arbetet började.

Handboksgruppen har i olika konstellationer hittills träffat för arbetet viktiga grupper/personer och samrått - även medverkat vid konferenser och seminarier - enligt följande:

- 1) Karl-Gunnar Ellversson besökte under de första månaderna många församlingar och kontrakt och medverkade vid utbildningsdagar, varvid framför allt Kyrkostyrelsens riktlinjer presenterades och diskuterades.
- 2) Medverkan vid gudstjänstsymposium i Göteborg sept 2007.
- 3) Besök hos samtliga stiftskanslier utom Visby; samråd med ansvariga för gudstjänstutveckling (främst präster och musiker) i resp stift 2007 – 2009. Vid några tillfällen har resp biskop deltagit.
- 4) Deltagande i North America Academy of Liturgy's (NAAL) årskonferens jan 2008, med presentation av och samtal om riktlinjedokumentet (i engelsk övers.) i då befintligt skick.
- 5) Veckolång konferens om handboksarbetet tillsammans med stiftshandläggarna, maj 2008. (Kroatien)
- 6) Medverkan vid kyrkoherdedagar i Uppsala, Skara, Karlstads och Stockholms stift 2007-2008, inklusive enkätundersökning.

- 7) Medverkan och samråd vid stiftsbaserade konferenser med kyrkomusiker och präster i Lunds och Strängnäs stift.
- 8) Presentation och diskussion av riktlinjerna hos teologiska kommittén maj 2008.
- 9) Lägesrapport inför Kyrkostyrelsen juni 2008.
- 10) Lägesrapport och samråd i biskopsmötet sept 2008.
- 11) Deltagande i NAAL:s årskonferens jan 2009.
- 12) Medverkan och rådslag vid Kyrkosångsförbundets årsmöte jan 2009.
- 13) Besök av och samråd med handläggare i den norska kyrkans pågående handboksarbete.
- 14) Ekumeniskt rådslag maj 2009.
- 15) Medverkan och rådslag vid tre kontraktskonvent för präster och musiker febr – maj 2009.
- 16) Medverkan och rådslag vid prästfortbildning i Västerås stift sept – okt 2009.
- 17) Medverkan och rådslag vid kyrkoherdedagar i Härnösands, Uppsala, Västerås, Göteborgs och Linköpings stift hösten 2009, inkl enkätundersökning.
- 18) Samråd/seminarium med professor Gordon Lathrop (ledande liturgiforskare inom lutherska kyrkan i USA, ELCA)) i Uppsala okt 2009.
- 19) Två enkätundersökningar hösten 2009:
 - a) Torbjörn Axner har fått gruppens uppdrag att följa upp den 1998 publicerade Utvärdering av 1986 års kyrkohandbok (beställd av dåvarande kyrkohandboksgrupp). Materialet håller på att samlas in (okt 2009).
 - b) En webbaserad ”kyrkfolksenkät” med motsvarande frågor som i kyrkoherdeenkäten (p 16 ovan) görs under nov 2009 under ledning av Jonas Bromander.
- 20) Deltagande, medverkan och samråd vid det nordiska liturgiska nätverket Leitourgias årskonferenser 2007, 2008 och 2009.

Uppdaterad okt 2009/ABg